

Amsterdam, november, 2009
In opdracht van Provincie Noord-Holland

Monitor Arbeidsmarkt en Onderwijs Provincie Noord-Holland

2009

Arjan Heyma (SEO)
Bram van Dijk (DSP)
Maikel Volkerink (SEO)
Justin de Kleuver (DSP)

A decorative horizontal line art graphic spanning the width of the page, featuring a series of interconnected, jagged, and irregular lines in a light gray color, resembling a stylized mountain range or a complex waveform.

seo economisch onderzoek

“De wetenschap dat het goed is”

SEO Economisch Onderzoek doet onafhankelijk toegepast onderzoek in opdracht van overheid en bedrijfsleven. Ons onderzoek helpt onze opdrachtgevers bij het nemen van beslissingen. SEO Economisch Onderzoek is gelieerd aan de Universiteit van Amsterdam. Dat geeft ons zicht op de nieuwste wetenschappelijke methoden. We hebben geen winstoogmerk en investeren continu in het intellectueel kapitaal van de medewerkers via promotietrajecten, het uitbrengen van wetenschappelijke publicaties, kennisnetwerken en congresbezoek.

SEO-rapport nr. 2009-65

ISBN 978.90.6733.523.2

Copyright © 2009 SEO Amsterdam. Alle rechten voorbehouden. Het is geoorloofd gegevens uit dit rapport te gebruiken in artikelen en dergelijke, mits daarbij de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

Inhoudsopgave

Management samenvatting.....	i
1 Achtergrond.....	1
1.1 Doelstelling.....	1
1.2 Economische situatie op korte en langere termijn	1
1.3 Opzet Monitor Arbeidsmarkt en Onderwijs	2
1.3.1 Regio indeling.....	3
1.3.2 Bedrijfssector indeling.....	5
1.3.3 Tijdshorizon.....	5
1.3.4 Overige specificaties.....	6
1.3.5 Gebruikte bronnen.....	7
1.4 Leeswijzer	7
2 Arbeidsvraag ontwikkeling.....	9
2.1 Aantal banen per regio.....	9
2.2 Sectorstructuur en productievolume.....	12
2.3 Gevolgen volumeontwikkeling voor arbeidsvraag.....	19
2.4 Conclusies.....	20
3 Arbeidsaanbod ontwikkeling.....	23
3.1 Bevolkingsontwikkeling.....	24
3.2 Beroepsbevolking en arbeidsmarktparticipatie.....	26
3.3 Werkzame beroepsbevolking	31
3.4 Vergrijzing en vervangingsvraag	33
3.5 Conclusies.....	35
4 Knelpunten op de arbeidsmarkt	37
4.1 Arbeidsvraag versus arbeidsaanbod	37
4.2 Niet-werkende werkzoekenden.....	39
4.3 Werkloze beroepsbevolking	41
4.4 Vacatures.....	42
4.5 Conclusies.....	45
5 Onderwijs.....	47
5.1 Het Nederlandse onderwijsstelsel.....	47
5.2 Leerlingenaantallen per schooltype	51
5.3 Aantal geslaagden	57
5.4 Voortijdig schoolverlaters	58
6 Aansluiting onderwijs op arbeidsmarkt.....	63
6.1 Knelpunten aansluiting onderwijs en arbeidsmarkt.....	63
6.2 Arbeidsmarktperspectieven schoolverlaters	71
6.3 Studiekeuze en loopbaanoriëntatie.....	77

6.4	Ondernemerschap via onderwijs	81
	Ondernemer(schap)skwaliteiten.....	82
	De rol van onderwijs.....	83
7	Conclusies.....	87
7.1	De vraag naar arbeid (banen)	87
7.2	Het aanbod van arbeid (beroepsbevolking)	87
7.3	Knelpunten in de aansluiting van vraag en aanbod.....	88
7.4	Instroom vanuit het onderwijs	89
7.5	Knelpunten in de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt	91
7.6	SWOT-analyse	92
	Gebruikte literatuur.....	95
Bijlage A	Begrippenlijst	97
Bijlage B	Toelichting arbeidsmarktmodel	101
	Bijlage B.1 De vraag naar arbeid.....	101
	Bijlage B.2 Het aanbod van arbeid	103
Bijlage C	Ondernemerschapsonderwijs in Noord-Holland.....	105
Bijlage D	Lijst met geïnterviewden/-contactpersonen	109

Management samenvatting

Deze monitor Arbeidsmarkt en Onderwijs van de provincie Noord-Holland is ontwikkeld om organisaties op het gebied van arbeidsmarkt en onderwijs te voorzien van betrouwbare en vergelijkbare cijfers. Bovendien schetst de monitor ontwikkelingen voor de komende jaren op het terrein van arbeidsvraag- en arbeidsaanbod. Hierbij gaat het ook om cijfers van de verschillende regio's in de provincie. Niet alle regio's binnen de provincie hadden tot dusver de beschikking over recente arbeidsmarktinformatie. Voor deze monitor is één model gebruikt voor de gehele provincie, waardoor het een referentiekader biedt voor de verschillende regio's. Daarmee is deze monitor een hulpmiddel in het gesprek tussen de regio's onderling en met de Provincie over de uitdagingen van het te voeren arbeidsmarktbeleid in Noord-Holland.

De aansluiting van het onderwijs op de arbeidsmarkt is een belangrijk thema in deze monitor.

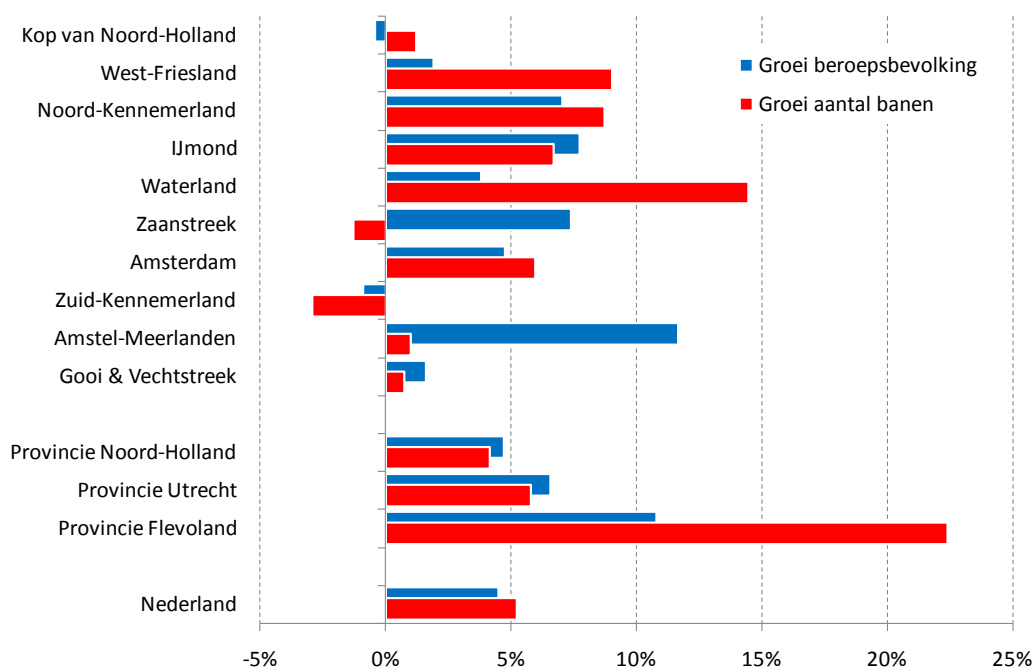
Arbeidsmarkt

In vrijwel alle provinciale regio's wordt de lokale arbeidsmarkt de komende jaren ruimer. Dat is vooral het geval in Amstel-Meerlanden, de Zaanstreek, de IJmond en Gooi & Vechtstreek. Uitzonderingen zijn de Kop van Noord-Holland, West-Friesland, Waterland en Amsterdam, waar de lokale arbeidsmarkt ondanks de huidige recessie in 2015 naar verwachting krappere zal zijn dan in 2008.

Als we de figuren M.1 en M.2 op de volgende pagina met elkaar vergelijken, blijkt dat de groei van de beroepsbevolking in de periode 2008-2015 minder groot zal zijn dan in het recente verleden. De groei van deze beroepsbevolking wordt in de eerste plaats geremd door de invloed van de vergrijzing. Daarnaast draagt de recessie hier ook aan bij, doordat meer jongeren besluiten langer door te leren. De economische crisis heeft echter ook tot gevolg dat de banengroei in vrijwel alle regio's nog lager is dan de groei van de beroepsbevolking.

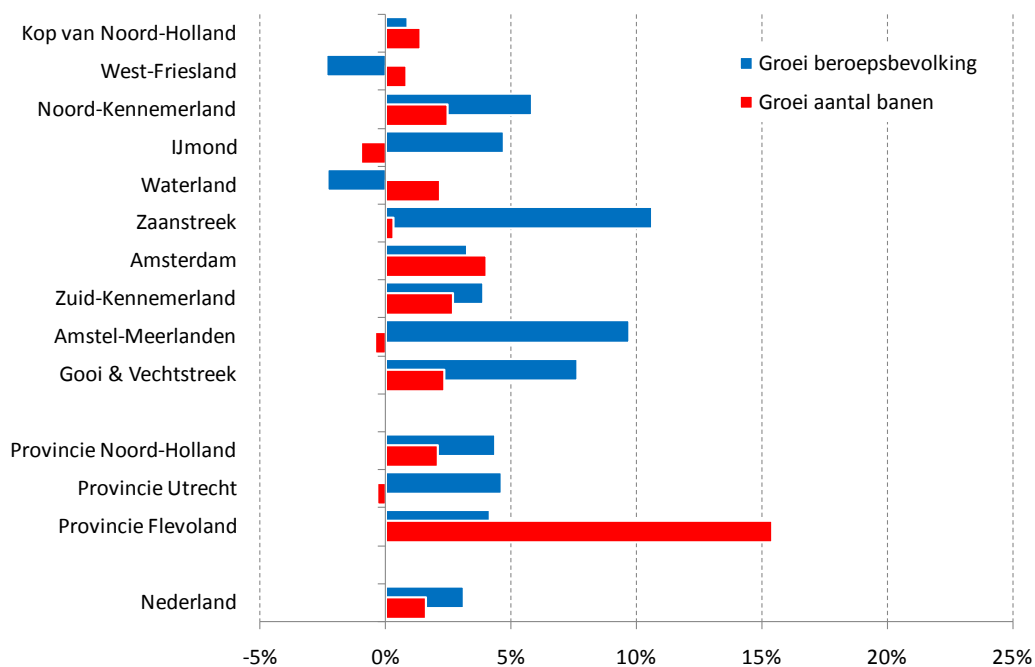
De vraag naar arbeid in Noord-Holland heeft ook sterk te lijden onder de huidige economische recessie. Verwacht wordt dat er in 2009 een beperkte en in 2010 een sterke daling van het aantal banen plaatsvindt. De grootste krimp van het aantal banen in Noord-Holland vindt tijdens deze recessie naar verwachting plaats in Amstel-Meerlanden, voornamelijk door negatieve groeicijfers in de sterk vertegenwoordigde vervoersector en zakelijke dienstverlening. Vanaf 2011 wordt een bescheiden banengroei verwacht, die de eerdere daling binnen enkele jaren zal compenseren.

Figuur M.1 Totale groei beroepsbevolking versus totale groei aantal banen, 2003-2008

Bron: CBS Statline (beroepsbevolking) en LISA (banen), bewerking SEO Economisch Onderzoek

Figuur M.2 Totale groei beroepsbevolking versus totale groei aantal banen, 2008-2015

Bron: Raming SEO Economisch Onderzoek

Amsterdam is een belangrijke banenmotor van de provincie. Een derde van de banen in de provincie bevindt zich in Amsterdam. Wanneer de banenkrimp door de recessie en de banengroei in de jaren daarna worden opgeteld, resulteert dit in een positieve banengroei van Amsterdam van 4% voor de periode 2008-2015. Voor de gehele provincie is dit percentage 2%.

Het vertraagde effect van de recessie is ook terug te vinden in de werkloosheidscijfers. Een groot deel van de werkloosheidsgroei wordt verwacht in het tweede deel van 2009, waarna de werkloosheid doorgroeit in 2010.

Het aantal Niet-Werkende Werkzoekenden (NWW-ers) in Noord-Holland was in juni 2008 minder dan 73 duizend (5,6%). Een jaar later is dat percentage onder invloed van de kredietcrisis gestegen naar 6,2%. In Amsterdam is het percentage NWW-ers veruit het hoogst: 10,8% in juni 2009. West-Friesland, Amstel-Meerlanden en Waterland hebben de laagste percentages.

In de periode 2008-2010 wordt de grootste stijging van de werkloosheid verwacht in Waterland, West-Friesland en de Kop van Noord-Holland, vooral vanwege de verwachte toename van de beroepsbevolking. Ook in de IJmond en Zaanstreek zal de toename van de werkloosheid relatief groot zijn, vooral door het banenverlies in deze regio's.

Aansluiting onderwijs op arbeidsmarkt

De groei van het aantal leerlingen aan diverse onderwijsvormen is in de provincie Noord-Holland het afgelopen decennium structureel hoger geweest dan landelijk. In het hoger onderwijs zijn de verschillen ten opzichte van de landelijke trend het grootst. Dat duidt op een snellere stijging van het gemiddelde opleidingsniveau van jongeren in Noord-Holland. Dit is positief voor de economische positie van Noord-Holland.

Voor de meeste sectoren is sprake van een dreigend tekort aan arbeidskrachten zoals onderstaand schema (figuur M.3) laat zien.

Figuur M.3 Aansluiting per sector

Sector	Tekort of overschot	Werkgevers	Schoolverlaters
Onderwijs	tekort	met name tekorten in exacte vakken, Duits en klassieke talen	goede perspectieven, met name voor eerstegraads bevoegden
Zorg	tekort	tekorten op vrijwel alle onderwijsniveaus, het sterkst op mbo-niveau 3 en 4	goede perspectieven
Techniek	tekort	tekorten in alle opleidings-richtingen (landelijk)	goede perspectieven
Financiële dienstverlening	landelijk overschot verwacht. In Noord-Holland verschilt de situatie per studierichting en niveau	geen tekorten in Noord-Holland	landelijk: VMBO en MBO matige perspectieven; HBO niveau goede perspectieven.

In de aansluiting van het onderwijs op de arbeidsmarkt spelen onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven een belangrijke rol. Bij onderwijsinstellingen liggen er vooral kansen op het verbeteren van de studiekeuze begeleiding, een strengere selectie aan de poort en het vergroten van de informatievoorziening. Daarnaast is het erg belangrijk dat er voldoende ruimte is voor stages.

Het Colo verricht regelmatig onderzoek naar de beschikbaarheid van stages. De recessie brengt met zich mee dat er tekorten aan stageplaatsen dreigen te ontstaan. Zo vinden BBL-leerlingen op lagere niveaus in een aantal sectoren moeilijk een leerwerkplaats. Tegelijkertijd worden er zowel landelijk als regionaal maatregelen genomen om tekorten tegen te gaan.

Op korte termijn zal de werkloosheid onder schoolverlaters toenemen. Onder lager opgeleide schoolverlaters van het schooljaar 2006-2007 is de werkloosheid al gestegen. Op de lange termijn blijkt het effect van een recessie op de werkloosheid onder schoolverlaters echter mee te vallen. Schoolverlaters zonder startkwalificatie zullen de grootste klappen krijgen in termen van werkloosheid.

Het aantal voortijdig schoolverlaters is in alle regio's in Noord-Holland de afgelopen jaren gedaald. Deze positieve ontwikkeling wordt mede verklaard uit het beleid van onderwijsinstellingen, PAO's, gemeenten, het Rijk en de Provincie dat gericht is op het terugdringen van het aantal voortijdig schoolverlaters.

1 Achtergrond

1.1 Doelstelling

De voorliggende Monitor Arbeidsmarkt en Onderwijs is in opdracht van de Provincie Noord-Holland ontwikkeld in samenwerking met diverse belanghebbende organisaties. De Monitor heeft als doel om betrouwbare en vergelijkbare cijfers en ontwikkelingen op het terrein van arbeidsvraag- en arbeidsaanbod voor de verschillende regio's in de Provincie Noord-Holland te analyseren en te presenteren. Niet alle regio's binnen de provincie hadden tot dusver de beschikking over dezelfde hoeveelheid arbeidsmarktinformatie, dan wel over tussen regio's vergelijkbare informatie. Deze Monitor biedt vergelijkbare cijfers voor alle regio's. Voor het eerst zijn ook ramingen van ontwikkelingen in de arbeidsvraag en het arbeidsaanbod op korte en middellange termijn opgesteld. Daarmee vormt deze Monitor een goed startpunt voor een gesprek tussen de regio's onderling en met de Provincie over de uitdagingen en de coördinatie van het te voeren arbeidsmarktbeleid in Noord-Holland.

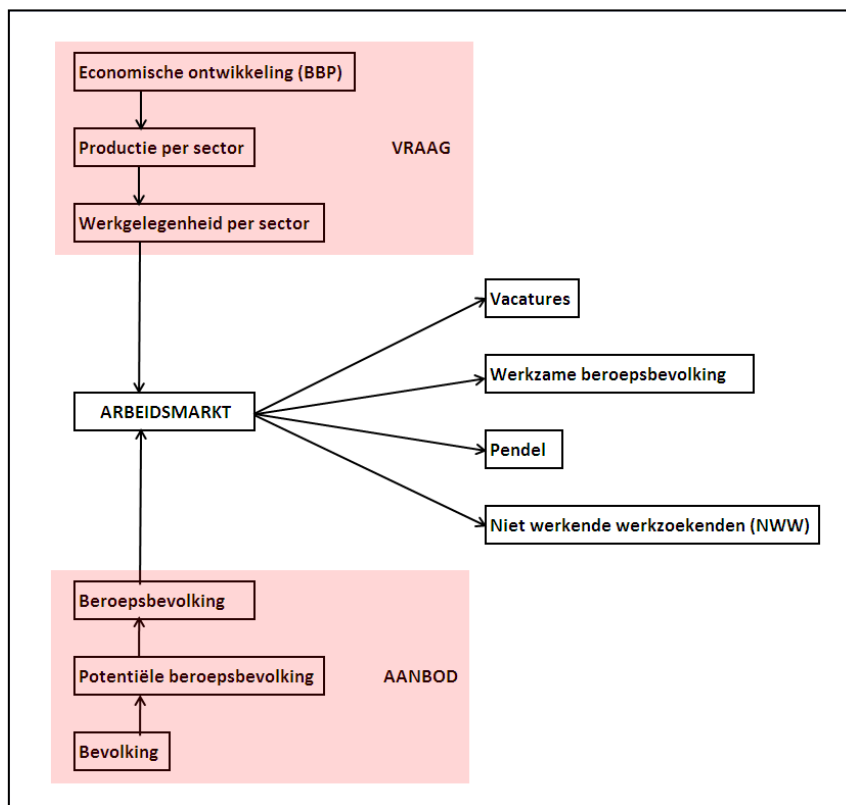
1.2 Economische situatie op korte en langere termijn

De inhoud van deze Monitor wordt sterk beïnvloed door de huidige economische recessie en de consequenties die dat heeft voor de economische situatie op langere termijn. Daartoe behoort ook een grote onzekerheid over veranderingen in de economische structuur. Door de snelheid en hevigheid van de recessie zal het een aantal jaren duren voordat de economie weer een 'normale' conjunctuurencyclus kent. Bovendien kunnen er door zo'n sterke recessie ingrijpende veranderingen optreden in de economische structuur, omdat bedrijven en sectoren definitief hun activiteiten in een land of regio staken, omdat er nieuwe regels gaan gelden (denk aan een mogelijke herstructurering van de financiële sector, dan wel in ieder geval het toezicht daarop), of omdat volledig nieuwe economische activiteiten ontstaan. Die onzekerheid maakt een Monitor die naar de toekomst kijkt beleidsmatig meer relevant, maar tegelijkertijd inhoudelijk minder betrouwbaar.

De Monitor is gebaseerd op empirisch vastgestelde economische relaties in het (recente) verleden en op empirisch waarneembare trends, maar resultaten in het verleden geven ook hier geen enkele garantie voor de toekomst. Als gevolg van de huidige economische recessie kunnen er belangrijke trendbreuken optreden, kunnen relaties tussen economische grootheden ingrijpend veranderen en wordt er in ieder geval nieuw beleid gemaakt om de negatieve gevolgen van de recessie zo veel mogelijk te beperken. Desondanks worden bij de ramingen voor de korte en langere termijn trends doorgetrokken en wordt aangenomen dat empirisch vastgestelde verbanden uit het

(recente) verleden ook in de toekomst gelden, behalve als er duidelijke redenen zijn om hiervan af te wijken. De gepresenteerde ramingen in de Monitor betreffen dan ook geen ‘waarheid’, maar een indicatie van toekomstige consequenties van huidige economische trends. De ramingen zijn ‘beleidsneutraal’ in de betekenis dat ze geen rekening houden met nieuw in te zetten beleid (inclusief het al voorgenomen beleid) voor zover dat afwijkt van bestaand beleid.

Figuur 1.1 Samenhang tussen de gepresenteerde arbeidsmarkt indicatoren

1.3 Opzet Monitor Arbeidsmarkt en Onderwijs

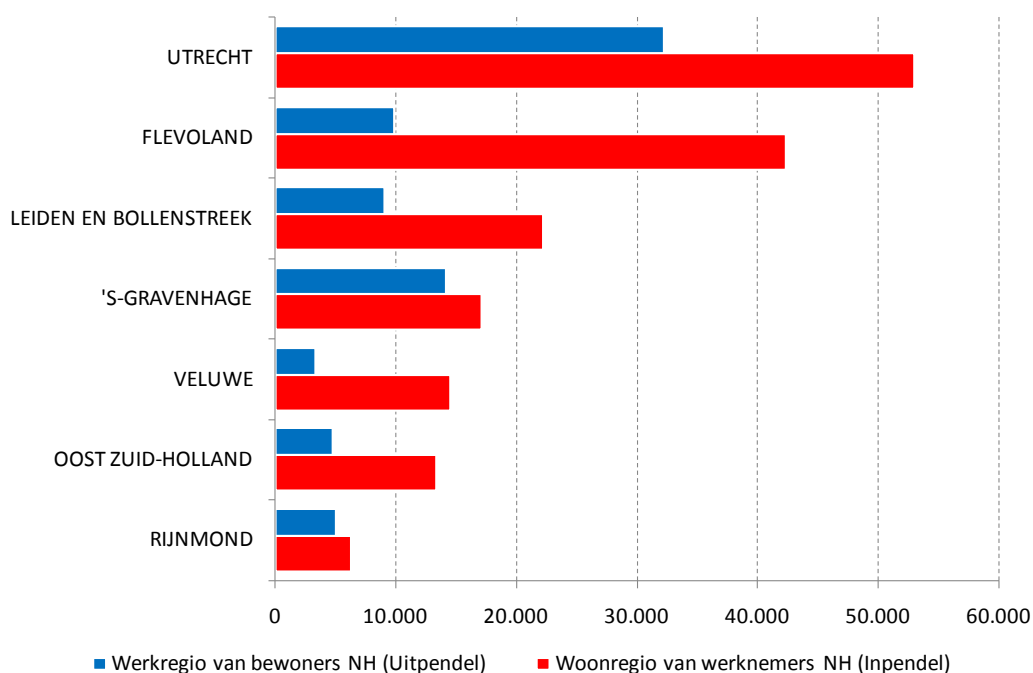
De Monitor bestaat uit diverse indicatoren die de economische situatie en de situatie op de arbeidsmarkt beschrijven, aangevuld met kwalitatieve analyses. De indicatoren betreffen ‘harde’ cijfers over de economie, arbeidsmarkt en het onderwijs in verschillende regio’s. De cijfers worden overzichtelijk gepresenteerd in tabellen en figuren en de belangrijkste trends worden kort beschreven. Figuur 1.1 geeft een overzicht van de belangrijkste indicatoren en de samenhang ertussen. De Monitor richt zich op verschillende dimensies van de arbeidsmarkt, waaronder regio, bedrijfssector, tijdshorizon, leeftijd en opleidingsniveau. Hieronder wordt ingegaan op de detaillering die daarbij is aangehouden.

1.3.1 Regio indeling

Voor een onderscheid in regio's binnen de provincie Noord-Holland is op initiatief van de Provincie gebruik gemaakt van de indeling op bestuurlijk niveau zoals getoond in Figuur 1.3. In elk van deze regio's is er voor het beleid behoefte aan specifieke regionale informatie over de arbeidsmarkt en het onderwijs. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) – als belangrijkste informatiebron – hanteert een grovere regio-indeling dan voor de Monitor gewenst is, maar het is mogelijk om de bij het CBS beschikbare gegevens op verschillende niveaus te vertalen naar de door de Provincie gewenste regio-indeling.

In aanvulling op de regio's in de provincie Noord-Holland worden ook cijfers gepresenteerd voor de economisch belangrijke omliggende regio's Utrecht en Flevoland. Gelet op de bestaande pendelstromen van en naar Noord-Holland zijn deze Noordvleugelregio's de belangrijkste gebieden voor de natuurlijke arbeidsmarkt van de provincie Noord-Holland, belangrijker dan de gebieden rond Leiden, Den Haag en Friesland. Figuur 1.2 laat dat nog eens duidelijk zien.

Figuur 1.2 Grootste pendelstromen van en naar Noord-Holland, COROP gebieden, 2008

Bron: CBS Enquête Beroepsbevolking (EBB), via Provincie Noord-Holland

Figuur 1.3 Regio-indeling provincie Noord-Holland

1.3.2 Bedrijfssector indeling

In de Monitor wordt onderscheid gemaakt in een 13-tal bedrijfssectoren volgens de indeling in hoofdsectoren zoals gehanteerd door het CBS:

- Landbouw en visserij
- Delfstoffenwinning
- Industrie en energievoorziening
- Bouwnijverheid
- Groot- en detailhandel
- Horeca
- Vervoer en communicatie
- Financiële dienstverlening
- Zakelijke dienstverlening
- Overheid
- Gesubsidieerd onderwijs
- Gezondheids- en welzijnszorg
- Overige dienstverlening

Onder gesubsidieerd onderwijs valt al het door de overheid bekostigde onderwijs, zoals het primair onderwijs, voortgezet onderwijs en hoger onderwijs. Onderwijsinstellingen die niet door de overheid worden bekostigd, zoals bijvoorbeeld de particuliere onderwijsinstellingen LOI en Luzac, vallen onder de sector ‘Overige dienstverlening’.

Op verzoek van de Provincie Noord-Holland wordt in de aanvullende kwalitatieve analyses in deze Monitor bijzondere aandacht besteed aan de sectoren industrie en energievoorziening (techniek), financiële en zakelijke dienstverlening, (gesubsidieerd) onderwijs en de gezondheids- en welzijnszorg.

1.3.3 Tijdshorizon

De tijdshorizon van de Monitor is zorgvuldig gekozen. Op de eerste plaats dient de Monitor actueel te zijn. Om die reden presenteert het cijfers voor het jaar 2009. Omdat veel gegevens voor 2009 nog niet beschikbaar zijn, betreffen de cijfers voor 2009 in de meeste gevallen een inschatting op basis van een zorgvuldige modellering (zie ook Bijlage B).

De Monitor dient daarnaast inzicht te geven in bestaande trends. Waar mogelijk worden daarom de cijfers over de afgelopen 10 jaar getoond, dus voor de jaren 1999-2008. Voor de meeste indicatoren zijn realisaties tot in ieder geval 2006 beschikbaar. Voor 2007 en 2008 ontbreekt soms de nodige informatie, omdat die pas later wordt geregistreerd,

geverifieerd of voor publicatie wordt vrijgegeven. Daarom geldt voor deze jaren dat de cijfers soms zijn ingeschat, wederom op basis van de modellering van de arbeidsmarkt.

Ten slotte dient de Monitor ook een blik naar de toekomst te geven, met het oog op het formuleren van arbeidsmarktbeleid. Wederom op basis van het te hanteren arbeidsmarktmodel wordt een inschatting gepresenteerd voor 2010. Voor de langere termijn is het niet zinvol om een jaarlijks cijfer te presenteren, omdat dit leidt tot schijnnaauwkeurigheid. De monitor geeft daarom alleen een inschatting van indicatoren op een termijn van 5 jaar (ter wille van de presentatie gekozen als het jaar 2015) en 10 jaar (2020).

Samengevat worden de volgende jaren gepresenteerd in de monitor:

- 1999-2006: realisaties
- 2007-2008: realisaties en inschattingen
- 2009: inschatting
- 2010: raming
- 2015: raming
- 2020: raming

1.3.4 Overige specificaties

Verdere specificaties betreffen vooral leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en etniciteit.

Voor leeftijd zijn in principe 10-jaarsklassen genomen voor de relevante (potentiële) beroepsbevolking. Om aansluiting mogelijk te maken met de Jeugdmonitor van de Provincie Noord-Holland, zijn voor de jongste leeftijdscategorieën ook 5-jaarsklassen gehanteerd. Samen geeft dat de volgende onderscheiden categorieën:

- Jongeren:
 - 15 tot 20 jaar
 - 20 tot 25 jaar
 - 25 tot 30 jaar
- Niet-jongeren:
 - 30 tot 35 jaar
 - 35 tot 45 jaar
 - 45 tot 55 jaar
 - 55 tot 65 jaar

Waar mogelijk is onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen.

De volgende opleidingsniveaus worden onderscheiden:

- Zonder startkwalificatie / lager opgeleid:
 - Basisonderwijs
 - Voortgezet onderwijs vmbo
- Met startkwalificatie, middelbaar opgeleid:
 - Voortgezet onderwijs havo/vwo
 - Middelbaar beroepsonderwijs
- Met startkwalificatie, hoger opgeleid:
 - Hoger beroepsonderwijs
 - Universiteit

Met betrekking tot etniciteit is onderscheid gemaakt tussen:

- Autochtonen
- Allochtonen
 - Westerse allochtonen
 - Niet-westerse allochtonen

1.3.5 Gebruikte bronnen

De gepresenteerde indicatoren in Hoofdstuk 2 tot en met 5 zijn hoofdzakelijk afkomstig van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), beschikbaar gesteld via www.statline.nl. Daarnaast wordt uitvoerig gebruik gemaakt van de LISA-gegevens voor het aantal banen, beschikbaar gesteld door de Provincie Noord-Holland.

Voor de thema's in Hoofdstuk 6 is gesproken met een aantal professionals op het gebied van arbeid en onderwijs. Voorts is bij een aantal contactpersonen informatie ingewonnen. Een overzicht van deze personen is opgenomen in Bijlage D.

1.4 Leeswijzer

De Monitor is als volgt opgebouwd. In Hoofdstuk 2 worden de ontwikkelingen in de vraag naar arbeid beschreven. Het gaat daarbij om het aantal banen van werknemers en zelfstandigen, inclusief zzp-ers. Het aanbod van arbeid, ofwel de beroepsbevolking, komt in Hoofdstuk 3 aan de orde. Ingegaan wordt op de bevolkingsontwikkeling enerzijds en de arbeidsparticipatie van die bevolking anderzijds. Samen vormt dat de groep mensen die zich actief aanbiedt voor het verrichten van arbeid. De confrontatie tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt komt in Hoofdstuk 4 aan de orde. Daar wordt ingegaan op de mate van krapte op de arbeidsmarkt, werkloosheid en op het aantal openstaande vacatures en de samenstelling daarvan. Hoofdstuk 5 gaat in op het onderwijs als leverancier voor de arbeidsmarkt. Behalve een korte omschrijving van het onderwijsstelsel geeft dit hoofdstuk cijfers over het aantal en aandeel leerlingen en geslaagden per opleidingsniveau en opleidingsrichting. Ook wordt kort ingegaan op

voortijdig schoolverlaters (vsv-ers) zonder startkwalificatie. Knelpunten die bestaan tussen de uitstroom uit het onderwijs en de vraag naar arbeid op de arbeidsmarkt, komen in Hoofdstuk 6 aan bod, evenals het arbeidsmarktperspectief van schoolverlaters, de school- en studiekeuze van jongeren en een beschrijving van onderwijs gericht op het bijbrengen van ondernemerschapvaardigheden.

Hoewel dit rapport de belangrijkste trends in de Monitor laat zien door middel van diverse tabellen en figuren, kan het geen volledig overzicht geven van alle gedetailleerde informatie die we beschikbaar hebben. Voor meer gedetailleerde cijfers wordt daarom verwezen naar de website www.noord-holland.nl. Onder het thema Jeugd, Zorg & Welzijn vindt u de pagina Arbeidsmarkt & Onderwijs, waarop u de gedetailleerde cijfers terug kunt vinden.

2 Arbeidsvraag ontwikkeling

De vraag naar arbeid is het totaal aan arbeid dat werkgevers in hun productieproces willen inzetten. De arbeidsvraag is dus de vraag van werkgevers naar de ‘productiefactor arbeid’. Die arbeid kan worden geleverd door werknemers, uitzendkrachten en door zelfstandigen, waaronder zelfstandigen zonder personeel (zzp-ers) en werkgevers zelf. Bepalend voor de vraag naar arbeid is de gewenste productie door bedrijven en organisaties. De gewenste productie wordt weer bepaald door de vraag naar goederen en diensten, ofwel de binnenlandse consumptie en buitenlandse consumptie (export). Daarmee hangt de arbeidsvraag in een regio, gegeven de productiestructuur, vooral af van de (mondiale) economische conjunctuur.

In dit hoofdstuk wordt duidelijk gemaakt hoe de arbeidsvraag ontwikkeling, uitgedrukt in het totaal aantal banen van werknemers en zelfstandigen (Paragraaf 2.1), afhankelijk is van de economische ontwikkeling en dan met name de productie(structuur) van bedrijven en organisaties (Paragraaf 2.2). De relatie tussen het productievolume en de vraag naar arbeid wordt in Paragraaf 2.3 verder toegelicht. Het hoofdstuk sluit af met de belangrijkste conclusies in Paragraaf 2.4.

2.1 Aantal banen per regio

Tabel 2.1 laat zien dat het totaal aantal banen van werknemers en zelfstandigen in 2008 in de provincie Noord-Holland op 1,4 miljoen ligt, ruim een zesde van het landelijke aantal banen. Ruim de helft van de provinciale banen bevindt zich in Amsterdam en Amstel-Meerlanden. Deze twee regio’s herbergen meer banen dan de hele provincie Utrecht en ruim vier keer zoveel als de provincie Flevoland. Beide provincies kennen wel een hogere banengroei dan Noord-Holland in de afgelopen jaren. Vooral Flevoland heeft in de afgelopen jaren structureel hogere economische groeicijfers gekend dan de rest van Nederland. Binnen Noord-Holland is er vooral in de noordelijke regio’s sprake geweest van een relatief hoge banengroei, in de zuidelijke regio’s lag de banengroei lager dan gemiddeld, zie Tabel 2.2.

Als gevolg van de recessie loopt het aantal banen in Noord-Holland naar verwachting terug met 10 duizend in 2009 en met 13 duizend in 2010, waarna het weer toeneemt tot iets boven het huidige niveau van 1,4 miljoen in 2015 en ruim 1,5 miljoen in 2020. Zowel de krimp als de groei van het aantal banen ligt in Noord-Holland lager dan landelijk. Dat komt doordat conjunctuurgevoelige sectoren als de industrie en de bouw nijverheid minder sterk vertegenwoordigd zijn in Noord-Holland (zie Paragraaf 2.2).

Tabel 2.1 Aantal banen per regio, 2006-2020

Aantal banen (x 1000)	Realisaties			Ramingen			
	2006	2007	2008	2009	2010	2015	2020
Kop van Noord-Holland	66	66	68	68	67	69	74
West-Friesland	74	77	79	78	77	80	85
Noord-Kennemerland	105	108	110	109	109	113	121
IJmond	67	69	71	70	69	70	74
Waterland	48	50	52	51	51	53	57
Zaanstreek	63	63	66	65	64	66	71
Amsterdam	468	477	489	486	482	509	566
Zuid-Kennemerland	88	89	90	90	89	93	101
Amstel-Meerlanden	223	224	227	224	220	226	245
Gooi & Vechtstreek	110	111	113	112	111	115	125
Provincie Noord-Holland	1.312	1.334	1.364	1.354	1.341	1.393	1.519
Provincie Utrecht	623	642	656	652	637	654	729
Provincie Flevoland	154	163	171	173	172	197	252
Nederland	7.598	7.790	7.976	7.855	7.742	8.104	8.857

Bron: Realisaties LISA, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

Tabel 2.2 Jaarlijkse groei aantal banen naar regio, 2006-2020

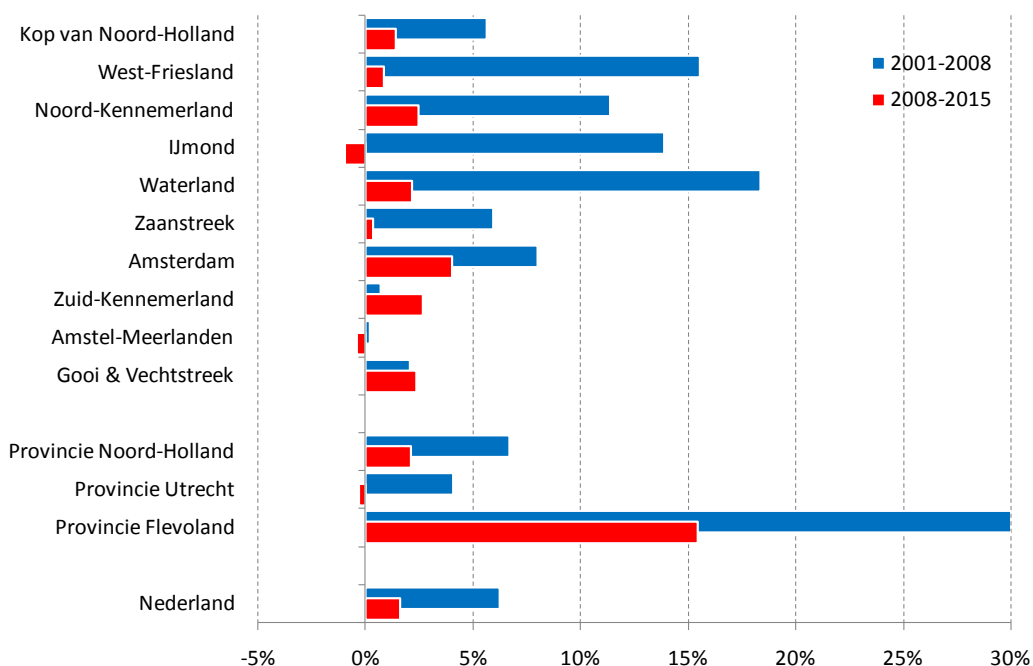
	Realisaties			Ramingen			
	2006	2007	2008	2009	2010	2011 2015	2016 2020
Kop van Noord-Holland	-3,2%	0,3%	2,9%	-0,5%	-0,9%	0,6%	1,2%
West-Friesland	-1,8%	3,5%	2,7%	-0,8%	-1,1%	0,5%	1,3%
Noord-Kennemerland	1,6%	3,1%	1,8%	-0,3%	-0,7%	0,7%	1,5%
IJmond	1,4%	3,0%	2,5%	-0,8%	-1,5%	0,3%	1,1%
Waterland	-0,6%	2,5%	4,2%	-0,6%	-0,8%	0,7%	1,5%
Zaanstreek	-0,3%	0,1%	3,6%	-0,9%	-1,2%	0,5%	1,4%
Amsterdam	0,8%	2,0%	2,5%	-0,7%	-0,8%	1,1%	2,1%
Zuid-Kennemerland	-0,1%	1,2%	1,1%	-0,5%	-0,7%	0,8%	1,7%
Amstel-Meerlanden	-0,1%	0,4%	1,3%	-1,3%	-1,7%	0,5%	1,6%
Gooi & Vechtstreek	0,5%	1,1%	1,8%	-0,5%	-0,9%	0,7%	1,7%
Provincie Noord-Holland	0,2%	1,7%	2,2%	-0,7%	-1,0%	0,8%	1,7%
Provincie Utrecht	0,8%	3,0%	2,1%	-0,6%	-2,2%	0,5%	2,2%
Provincie Flevoland	6,7%	5,8%	5,1%	1,5%	-0,5%	2,7%	5,0%
Nederland	0,8%	2,5%	2,4%	-1,5%	-1,4%	0,9%	1,8%

Bron: Realisaties LISA, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

De grootste krimp van het aantal banen in Noord-Holland vindt tijdens de recessie naar verwachting plaats in Amstel-Meerlanden (-1,7% in 2010), voornamelijk door negatieve groeicijfers in de relatief sterk vertegenwoordigde vervoersector en zakelijke dienstverlening. Ook bijvoorbeeld Amsterdam (-0,8% in 2010) wordt relatief sterk getroffen door de negatieve groeicijfers in de zakelijke dienstverlening. De relatief negatieve banengroei in 2010 in IJmond (-1,5% in 2010) en Zaanstreek (-1,2% in 2010) wordt vooral gedreven door de relatief sterk vertegenwoordigde industrie.

Na 2010 vindt het grootste herstel van de banengroei naar verwachting plaats in Amsterdam, geleid door een relatief grote groei in de financiële en zakelijke dienstverlening. Omdat vanaf 2008 een constante verdeling van sectoren over regio's is verondersteld, zien we geen tweedeling in groeipercentages tussen de noordelijke en zuidelijke regio's. Als echter de recente trend van een verschuiving van arbeidsplaatsen van de zuidelijke naar de noordelijke regio's ook de komende jaren doorzet, dan zal het aantal banen in de noordelijke regio's sneller groeien ten koste van de banengroei in de zuidelijke regio's van Noord-Holland.

Figuur 2.1 Totale groei totaal aantal banen naar regio (saldo van krimp en groei per jaar)

Bron: Realisaties LISA, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

Wanneer de banenkrimp van de recessie en de banengroei in de jaren daarna worden opgeteld, dan resulteert voor de gehele provincie Noord-Holland tussen 2008 en 2015 een positieve banengroei van ongeveer 2%, zie Figuur 2.1. Deze wordt vooral veroorzaakt door de banengroei van per saldo 4% over deze periode in Amsterdam,

waar zich ook een derde van het totaal aantal banen in de provincie bevinden. Daarmee ontpopt Amsterdam zich nog sterker als voorheen als de banenmotor van de provincie. Alleen in IJmond en in Amstel-Meerlanden is sprake van een lichte krimp van het aantal banen tussen 2008 en 2015, net zoals trouwens in de provincie Utrecht. In de provincie Flevoland is in dezelfde periode sprake van een flinke banengroei van ruim 15%. Ook in het recente verleden was er in deze provincie al sprake van relatief grote groeicijfers. Maar hoewel Flevoland als provincie in ontwikkeling structureel hogere economische groeicijfers laat zien dan de rest van Nederland, vindt ook daar in 2010 een daling van het aantal banen plaats. Figuur 2.1 laat zien dat de zeven economisch vette jaren tussen 2001 en 2008 worden gevolgd door zeven magere jaren tussen 2008 en 2015. Gemiddeld is de totale banengroei in de provincie Noord-Holland tussen 2008 en 2015 echter nog altijd iets hoger dan landelijk.

2.2 Sectorstructuur en productievolume

Het verschil in banengroei tussen de regio's wordt voornamelijk veroorzaakt door een niet-evenredige spreiding van sectoren over deze regio's en een verschil in productiegroei per sector. Niet alle sectoren hebben op dezelfde manier te maken met veranderingen in de vraag naar goederen en diensten. De totale banengroei in een regio is daarom sterk afhankelijk van de sectorstructuur in die regio. Ook de gevolgen van de huidige economische recessie verschilt tussen regio's als gevolg van verschillen in de sectorstructuur.

Tabel 2.3 geeft een overzicht van het aandeel van sectoren per regio, uitgedrukt in het aandeel banen in de regio in 2008. Zo kent de Kop van Noord-Holland een relatief grote agrarische sector, een relatief groot aandeel in de delfstoffenwinning (offshore bedrijvigheid rond Den Helder) en een relatief grote overheidsector, met onder andere de marinebasis in Den Helder. Ook West-Friesland heeft een relatief grote agrarische sector en daarnaast relatief veel banen in de bouwnijverheid. Dat laatste geldt ook voor Waterland. In IJmond en Zaanstreek overheerst de industrie met Corus in IJmuiden als belangrijkste vertegenwoordiger. De financiële en zakelijke dienstverlening is relatief oververtegenwoordigd in Amsterdam, terwijl Amstel-Meerlanden wordt gedomineerd door de bedrijvigheid rond Schiphol, met relatief veel banen in de vervoersector. Gooi & Vechtstreek kent relatief veel banen in de overige dienstverlening, waarbij de mediabedrijven rond Hilversum het bekendste voorbeeld zijn.

Tabel 2.3 Aandeel bedrijfssectoren in het totaal aantal banen van een regio, 2008

	Landbouw, bosbouw, visserij	Delf- stoffen	Industrie en energie	Bouw	Handel, reparatie	Horeca	Vervoer, opslag, commu- nicatie	Financiële diensten	Zakelijke diensten	Overheid	Gesubsidi- eerd onderwijs	Gezond- heid en welzijn	Overige diensten	Totaal
Kop van Noord-Holland	9%	1%	6%	8%	16%	6%	4%	3%	11%	15%	5%	12%	4%	100%
West-Friesland	8%	0%	11%	11%	20%	4%	4%	3%	12%	3%	6%	13%	5%	100%
Noord-Kennemerland	3%	0%	8%	7%	19%	5%	4%	5%	13%	6%	8%	17%	5%	100%
IJmond	1%	0%	24%	8%	18%	4%	5%	2%	12%	3%	5%	14%	4%	100%
Waterland	3%	0%	8%	11%	21%	4%	5%	3%	14%	5%	5%	17%	5%	100%
Zaanstreek	1%	0%	16%	9%	19%	3%	7%	2%	17%	4%	6%	11%	5%	100%
Amsterdam	0%	0%	4%	3%	14%	7%	6%	10%	24%	6%	6%	13%	7%	100%
Zuid-Kennemerland	0%	0%	9%	5%	19%	6%	4%	2%	16%	7%	7%	17%	6%	100%
Amstel-Meerlanden	2%	0%	7%	4%	19%	3%	25%	4%	21%	3%	3%	7%	4%	100%
Gooi & Vechtstreek	1%	0%	9%	5%	19%	3%	3%	3%	17%	3%	5%	16%	14%	100%
Provincie Noord-Holland	2%	0%	8%	5%	17%	5%	8%	6%	19%	5%	6%	13%	6%	100%
Provincie Utrecht	2%	0%	7%	6%	18%	3%	5%	5%	22%	5%	7%	15%	5%	100%
Provincie Flevoland	5%	0%	11%	5%	20%	3%	5%	2%	20%	5%	6%	13%	5%	100%

Bron: LISA

Die verschillen in sectorstructuur zorgen samen met verschillen in productiegroei per sector voor verschillen in de vraag naar arbeid. Tabel 2.4 laat zien welke verschillen in ontwikkeling van de productiewaarde tussen sectoren in Noord-Holland hebben plaatsgevonden (2006-2008) en nog zullen plaatsvinden (2009-2020). De productiewaarde is de totale waarde van voor verkoop geproduceerde goederen en diensten, uitgedrukt in de prijs die de producent daadwerkelijk overhoudt. In de afgelopen jaren zijn er relatief grote provinciale groeicijfers geweest in de landbouw, bosbouw en visserij, in de bouwnijverheid, de zakelijke dienstverlening en in de gezondheidszorg. In de industrie en de overige dienstverlening was de groei relatief bescheiden. Omdat de delfstoffenwinning een relatief bescheiden sector is, worden de groeicijfers sterk bepaald door incidentele ontwikkelingen.

Tabel 2.4 Jaarlijkse groei productievolume naar sector, Noord-Holland, 2006-2020

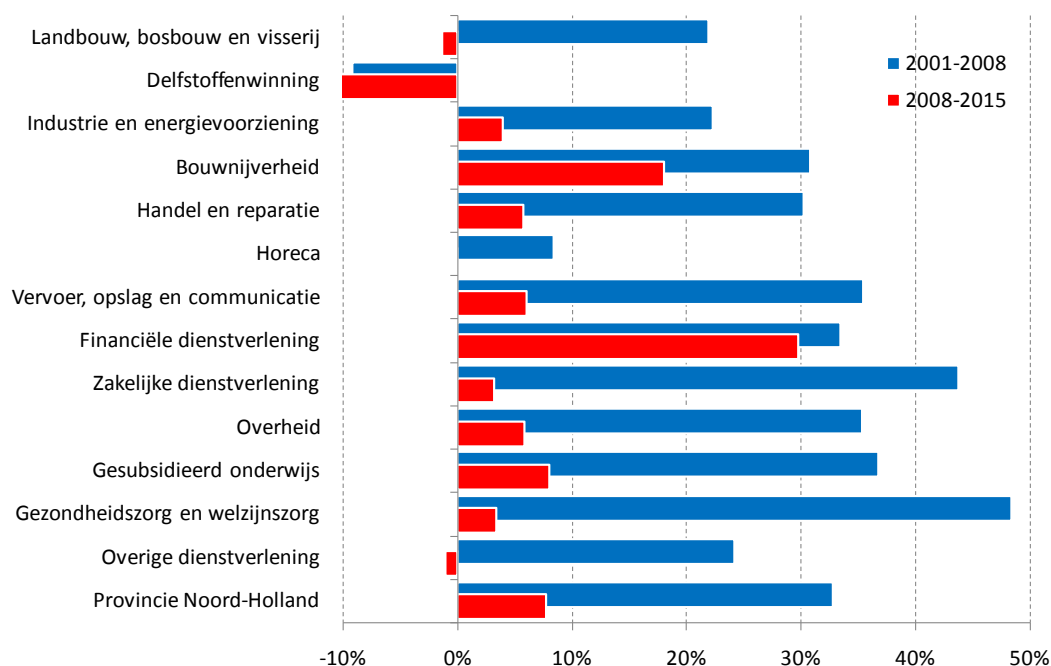
	Realisaties / inschatting			Ramingen			
	2006	2007	2008	2009	2010	2011 2015	2016 2020
Landbouw, bosbouw en visserij	5,5%	7,5%	4,1%	1,8%	-1,5%	-0,3%	1,5%
Delfstoffenwinning	-12,0%	-3,7%	18,6%	-13,1%	-21,5%	-6,6%	1,4%
Industrie en energievoorziening	4,4%	3,8%	3,8%	-3,3%	-1,5%	1,8%	2,1%
Bouwnijverheid	5,4%	8,2%	9,2%	-3,4%	1,2%	3,8%	4,0%
Handel en reparatie	5,0%	7,4%	2,5%	-6,5%	-3,1%	3,2%	4,8%
Horeca	1,6%	5,6%	0,1%	-5,4%	-3,2%	1,7%	3,1%
Vervoer, opslag en communicatie	6,2%	5,1%	3,0%	-2,4%	-3,5%	2,4%	3,3%
Financiële dienstverlening	-3,0%	-5,7%	11,0%	0,8%	-1,2%	5,4%	7,1%
Zakelijke dienstverlening	8,7%	7,8%	4,9%	-5,0%	-4,3%	2,6%	5,5%
Overheid	5,3%	4,3%	6,1%	2,7%	-1,0%	0,8%	2,7%
Gesubsidieerd onderwijs	3,6%	5,9%	4,3%	4,8%	3,0%	0,0%	0,2%
Gezondheidszorg en welzijnszorg	4,7%	5,1%	6,1%	4,3%	-0,7%	0,0%	3,9%
Overige dienstverlening	4,7%	4,4%	3,2%	1,4%	-1,8%	-0,1%	1,3%
Totaal provincie Noord-Holland	4,6%	4,6%	5,0%	-2,4%	-2,2%	2,5%	4,2%

Bron: CBS Statline, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

Recente ontwikkelingen in de vraag naar arbeid in Tabel 2.4 zeggen wel iets maar niet alles over toekomstige ontwikkelingen. De huidige recessie drukt een belangrijk stempel op de toekomst. De recessie begon in de financiële sector en beperkte de kredietverstrekking voor bedrijven in andere sectoren. Dit betrof in eerste instantie vooral de industrie en de bouwnijverheid. Tabel 2.4 laat zien dat de financiële sector zich naar verwachting relatief snel zal herstellen, maar dat de industrie en bouwnijverheid in 2009 een flink productieverlies boeken, met mogelijk een licht herstel in 2010. Door een afname van de wereldwijde consumptie en handel loopt vervolgens de productie in de (detail)handel en de vervoersector terug, evenals in ondersteunende sectoren als de (zakelijke) dienstverlening. Voor deze sectoren wordt daarom behalve in 2009 ook in

2010 nog een flinke productiedaling verwacht. Pas op langere termijn krijgen ook de collectieve sectoren als de overheid, het onderwijs en de gezondheidszorg te maken met teruglopende budgetten, waardoor ook in deze sectoren de productiewaarde zal gaan dalen. Dit zal naar verwachting niet eerder dan 2011 zijn beslag krijgen, onder meer omdat het kabinet heeft aangekondigd pas bij voldoende economisch herstel in 2010 te gaan bezuinigen. Zo ademen ook de budgetten voor bijvoorbeeld de gezondheidszorg vertraagd mee met de economische conjunctuur.

Figuur 2.2 Totale groei productievolume naar sector, Noord-Holland

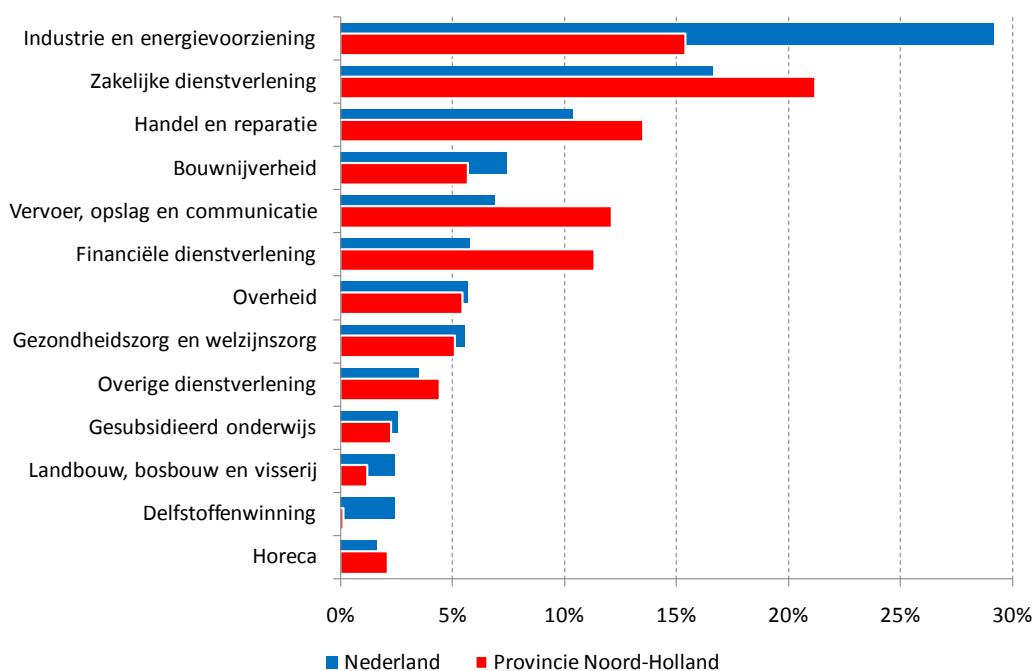
Bron: CBS Statline, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

Algemeen economisch herstel na een recessie is geen automatisme. Zo heeft de industrie naar verwachting moeite om terug te komen op het niveau van groeicijfers uit het recente verleden, omdat een deel van de traditionele industriële productie door de recessie verloren zal gaan. Daarentegen is het perspectief op innovaties in de vorm van nieuwe dienstverlening in de dienstverlenende sectoren relatief groot. De verwachting is dan ook dat in de dienstverlenende sectoren de meeste groei zit. Per saldo zal de totale productiegroei in de komende jaren aanzienlijk achterblijven bij die in de afgelopen jaren. Figuur 2.2 laat zien dat tussen 2001 en 2008 het productievolume groeide met ruim 30%. Na deze zeven 'vette' jaren volgen er nu zeven 'magere' jaren, waarin het productievolume per saldo met slechts 7% zal groeien. Die 7% is het resultaat van een krimp tijdens de recessie en een groei daarna. Voor de meeste sectoren wordt de krimp gedurende 2009 en 2010 in de daaropvolgende jaren tot 2015 meer dan gecompenseerd. In de financiële dienstverlening resulteert zelfs een verwachte groei van bijna 30% tussen

2008 en 2015 als gevolg van het uitblijven van een sterke krimp en een relatief snel herstel.¹ Samen leidt dat tot een substantieel hoger groeialdo dan in bijvoorbeeld de zakelijke dienstverlening. Uiteraard heeft dat ook gevolgen voor de vraag naar arbeid.

De verschillen in productiegroei per sector zorgen in combinatie met een verschillende sectorstructuur voor een verschil in de totale productiegroei tussen regio's. Figuur 2.3 laat het verschil in sectorstructuur zien voor de gehele provincie Noord-Holland in vergelijking met Nederland als geheel. Waar landelijk gezien de industrie voor bijna een derde van de totale productiewaarde zorgt, daar zorgt het in Noord-Holland slechts voor een zesde van de totale productiewaarde. In Noord-Holland komt de grootste productiewaarde uit de zakelijke dienstverlening (22% tegen 17% landelijk). Ook de handel en reparatie, met vooral veel midden- en kleinbedrijf (MKB), de vervoerssector (Schiphol en de Amsterdamse haven) en de financiële dienstverlening zijn in Noord-Holland relatief sterk vertegenwoordigd. Relatief bescheiden vertegenwoordigd in de provincie zijn de bouwnijverheid en de agrarische sector.

Figuur 2.3 Aandeel bedrijfstakken in totale productievolume, 2008

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

¹ Op het moment dat deze prognoses werden gemaakt, was de ondergang van de DSB Bank nog geen feit. Daarnaast is het de vraag of daarmee het productievolume van de sector sterk wordt beïnvloed, aangezien de dienstverlening aan bestaande klanten op een andere manier zal worden voortgezet. Als dat door partijen buiten de provincie gebeurt, dan zal dat inderdaad leiden tot een daling van het productievolume van de sector in Noord-Holland.

De economische betekenis van ondernemerschap

Vanuit het besef dat banen voor het leven niet meer bestaan en dat de dynamiek in sectoren en bedrijven gestaag toeneemt, wordt het fenomeen ondernemerschap een steeds belangrijker factor op de arbeidsmarkt. Bij ondernemerschap gaat het zowel om de status van werkenden (werken voor eigen rekening en risico, als ZZP'er of als eigenaar/werkgever) als om een op vernieuwing en verandering gerichte attitude bij *werknemers*, die zorgt dat bedrijven innoveren en hele sectoren beter kunnen inspelen op veranderingen van buiten. Ondernemerschap is een begrip met vele betekenissen. De één moet bij een ondernemer denken aan de kleine zelfstandige, de bloemist op de hoek, die voor eigen rekening en risico werkt. Voor de ander is de ondernemer juist de innovator, zoals het duo Pauwels en Geelen van TomTom, mensen met creatieve ideeën die daadwerkelijk vernieuwend zijn. Geen van de typeringen is onjuist, ondernemerschap is een containerbegrip.

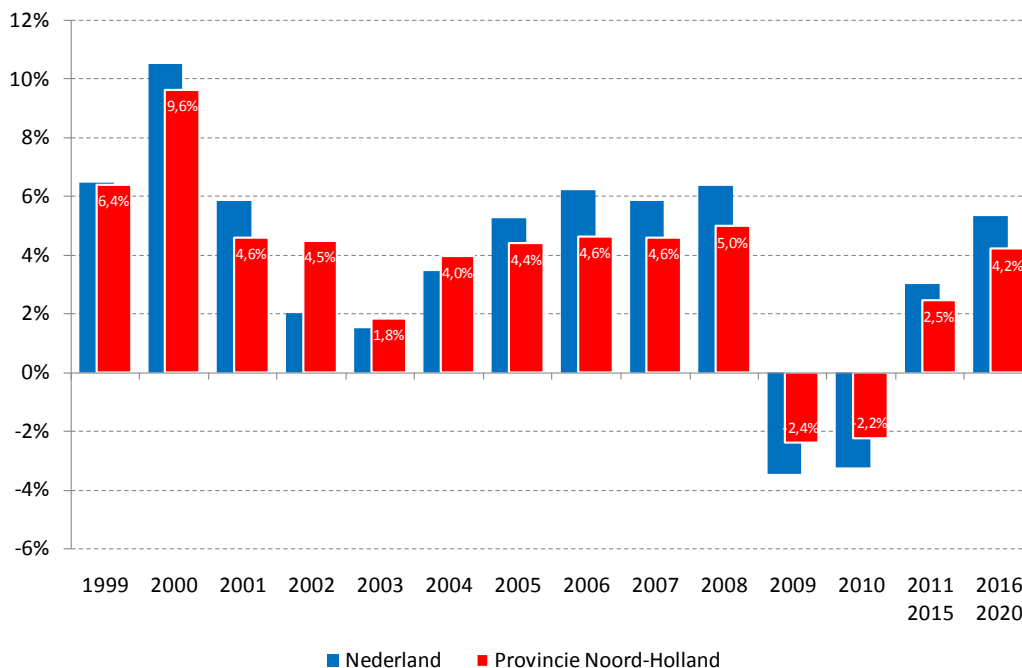
Aan ondernemerschap worden een aantal economische voordelen toegeschreven. Allereerst, en hoe basaal dit ook klinkt, ondernemerschap zorgt voor bedrijvigheid. Zonder ondernemers wordt er geen leiding gegeven, geen productie gerealiseerd en worden er geen beslissingen genomen. Een economie heeft individuen nodig die risico en verantwoordelijkheid durven te nemen. Ten tweede, ondernemerschap creëert werkgelegenheid. Iemand die een nieuw bedrijf start, creëert daarmee een baan voor zichzelf en afhankelijk van de mate van succes ook voor anderen. Van Praag, Versloot en Kool (2006) concluderen dat ondernemers (in jonge, nieuwe, kleine bedrijven) relatief meer werkgelegenheid creëren dan niet-ondernemers (bij oude, bestaande, grote bedrijven). Daarbij moet wel worden aangetekend dat de nieuwe banen slechter betalen en meer onzeker zijn. Desondanks zijn de nieuwe ondernemers meer tevreden met hun baan.

Ondernemerschap speelt ook een rol in de emancipatie op de arbeidsmarkt. Het geeft groepen in de samenleving die de aansluiting op de reguliere arbeidsmarkt missen toch de mogelijkheid om inkomen te genereren. Denk bijvoorbeeld aan etnische ondernemers in achterstandwijken (zoals de Turken in Amsterdam West, of de Pakistaanse gemeenschap in Londen) die de lokale markt bedienen. Of aan laagopgeleiden die door een gebrek aan officiële kwalificaties niet in aanmerking komen voor het gros van de vacatures.

Een derde bijdrage is innovatie. Ondernemerschap en innovatie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hoewel de bulk van innovaties (gemeten in aantal patente en nieuwe technologieën) plaats vindt bij grote bedrijven, zijn kleine ondernemende bedrijven innovatiever per werknemer. Voor de econoom Schumpeter is de kerntaak van ondernemer het realiseren van 'nieuwe combinaties'. Een continue stroom van 'nieuwe combinaties' en toetredende bedrijven prikkelt bestaande bedrijven ook om te vernieuwen en efficiënter te werken, omdat ze anders zullen verdwijnen ('creatieve destructie'). Daardoor is ondernemerschap een belangrijke aanjager van dynamiek en economische groei. Bartelsman et al. (1995) schrijven ruim een derde van de Nederlandse productiviteitsgroei toe aan ondernemerschap.

Verschillen in de landelijke en provinciale productieontwikkeling worden getoond in Figuur 2.4. Daarin is een duidelijke conjunctuercyclus herkenbaar. Als gevolg van voorraadvorming heeft de economische conjunctuur wel een vertraagd effect op de productie. In tijden van laagconjunctuur worden voorraden opgebouwd die in tijden van hoogconjunctuur worden aangesproken. Om die reden groeit de productie altijd iets langer door dan het nationaal inkomen en komt na economisch herstel ook weer wat later op gang. Als gevolg daarvan moet behalve in 2009 ook in 2010 rekening worden gehouden met een substantiële daling van de totale productiewaarde. Belangrijkste constatering in Figuur 2.4 is dat de economie van Noord-Holland een gedempter conjunctuercyclus kent dan de landelijke economie. De productiegroei is in de provincie de afgelopen decennia lager en constanter geweest en de productiedaling is in de recessie naar verwachting dan ook lager dan landelijk. Dat heeft twee belangrijke redenen. Op de eerste plaats is de sectorstructuur van Noord-Holland in het algemeen minder conjunctuurgevoelig door het kleinere aandeel van de industrie en het grotere aandeel van de dienstverlenende sector. De tweede reden is dat primaire sectoren als de landbouw en de industrie in Noord-Holland minder conjunctuurgevoelig blijken te zijn dan in andere provincies, mogelijk door het grotere aandeel MKB bedrijven in Noord-Holland. De meeste andere sectoren hebben in Noord-Holland een conjunctuurpatroon dat sterk lijkt op het landelijke patroon. Ook in de toekomst wordt daarom een meer gedempte conjunctuercyclus verwacht in Noord-Holland dan in Nederland als geheel.

Figuur 2.4 Jaarlijkse groei productievolume Nederland en Provincie Noord-Holland

Bron: Realisaties CBS Statline, bewerking en ramingen SEO Economisch Onderzoek

2.3 Gevolgen volumeontwikkeling voor arbeidsvraag

Uit de meest recente cijfers van het CBS over het aantal banen van werknemers blijkt dat dit aantal in 2008 al minder snel groeide dan in 2007. Tabel 2.5 laat zien dat de ontwikkeling van het aantal banen in specifieke sectoren daarbij sterk kan afwijken van de totale landelijke ontwikkeling van het aantal banen. Pas in het tweede kwartaal van 2009 is sprake van een daling van het aantal banen. Een verandering in de productieomvang vertaalt zich niet onmiddellijk door in een verandering van de arbeidsvraag. Voordat nieuwe banen worden gecreëerd zullen bedrijven proberen om bij de bestaande bezetting meer productie te leveren door harder te werken of te investeren in technologische vernieuwing. Aan de andere kant zal bij een productiekrimp niet onmiddellijk worden overgegaan tot het afstoten van arbeid die wellicht later weer nodig is. Het ontslaan van werknemers kost niet alleen tijd en geld, maar betekent ook een vernietiging van de investeringskosten in scholing en training (en van kennis en ervaring).

Tabel 2.5 Groei aantal banen van werknemers naar bedrijfstak (verandering t.o.v. dezelfde periode van het voorafgaande jaar)

Jaar	2007	2008	2008			2009	
Kwartaal			II	III	IV	I	II
Landbouw en visserij	1,4%	-2,4%	-4,0%	-5,4%	1,6%	-3,5%	-1,7%
Industrie	0,4%	1,1%	1,0%	1,3%	1,1%	-0,2%	-2,0%
Bouwnijverheid	1,3%	0,7%	1,0%	1,1%	0,6%	0,3%	-1,1%
Handel	3,3%	2,4%	2,8%	2,2%	1,9%	1,1%	-0,1%
Horeca	4,7%	2,2%	2,1%	1,7%	1,9%	-0,8%	-1,2%
Vervoer en communicatie	1,6%	1,2%	1,3%	1,0%	1,0%	-0,7%	-2,3%
Financiële instellingen	0,4%	-0,7%	-0,3%	-0,7%	-1,3%	-0,7%	-1,7%
Zakelijke dienstverlening	6,8%	2,9%	3,6%	2,3%	1,1%	-1,0%	-5,2%
Openbaar bestuur	-0,5%	-0,4%	-0,3%	-0,8%	-0,2%	1,2%	1,8%
Gesubsidieerd onderwijs	2,5%	2,3%	2,5%	2,0%	1,8%	0,5%	1,2%
Gezondheids- en welzijnszorg	2,1%	1,6%	1,5%	1,0%	1,7%	1,7%	3,1%
Cultuur en overige dienstverlening	3,2%	2,7%	3,3%	2,0%	2,4%	1,8%	1,2%
Totaal Nederland	2,8%	1,7%	1,9%	1,3%	1,3%	0,3%	-0,9%

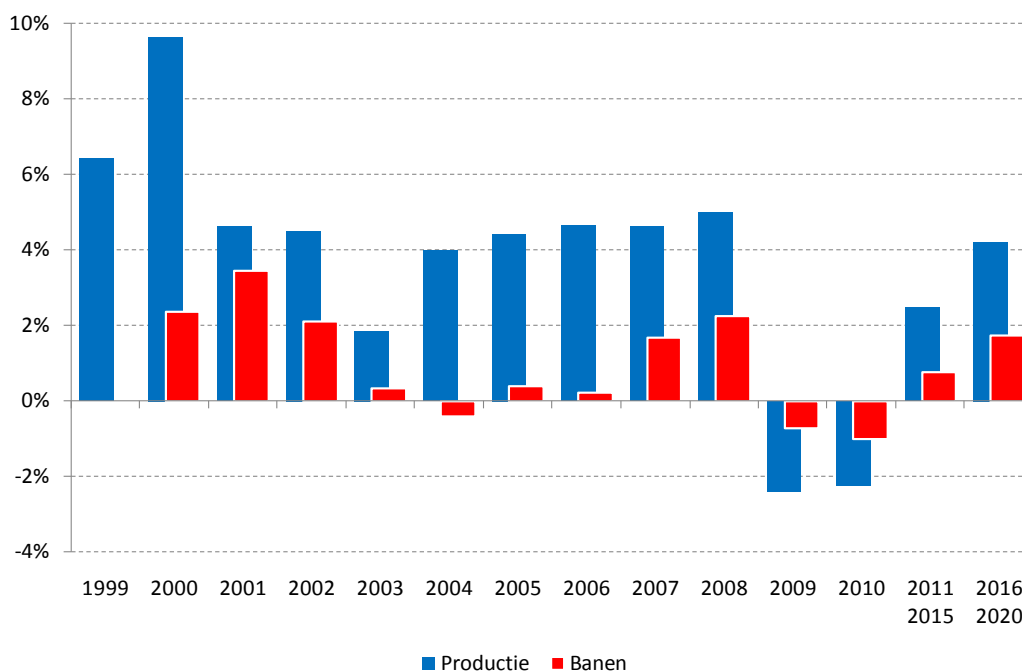
Bron: CBS Persbericht PB09-064 van 24 september 2009

Gemiddeld duurt het ongeveer een half jaar tot een jaar voordat een verandering in productieomvang door bedrijven wordt vertaald in een verandering van de vraag naar arbeid. In Figuur 2.5 is goed te zien dat de banengroei vertraagd reageert op de productiegroei. Om die reden zal het effect van de huidige recessie op de arbeidsvraag zich ook vooral in 2010 manifesteren.

Figuur 2.5 laat ook zien dat de banengroei in absolute termen lager ligt dan de productiegroei. Dat komt door een groei van de arbeidsproductiviteit, onder meer door

technologische vernieuwing, waardoor met dezelfde werknemers meer kan worden geproduceerd. In tijden van recessie betekent dat overigens ook een daling van de arbeidsproductiviteit, omdat wel de productie wordt aangepast aan de vraag, maar niet (onmiddellijk) het aantal werknemers.

Figuur 2.5 Jaarlijkse groei productievolume en groei totaal aantal banen, provincie Noord-Holland

Bron: Productievolume CBS Statline, aantal banen LISA, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

2.4 Conclusies

Het totaal aantal banen van werknemers en zelfstandigen ligt in 2008 in de provincie Noord-Holland op 1,4 miljoen, ruim een zesde van het landelijke aantal banen. Ruim de helft daarvan bevindt zich in Amsterdam en Amstel-Meerlanden. Binnen Noord-Holland is er vooral in de noordelijke regio's de afgelopen jaren sprake geweest van een relatief hoge banengroei, in de zuidelijke regio's lag de banengroei lager dan gemiddeld.

De vraag naar arbeid heeft – ook in Noord-Holland – sterk te lijden onder de huidige economische recessie. Gemiddeld duurt het ongeveer een half jaar tot een jaar voordat een verandering in productieomvang door bedrijven wordt vertaald in een verandering van de vraag naar arbeid. Om die reden wordt verwacht dat er in 2009 een beperkte, en in 2010 een sterke daling van het aantal banen zal plaatsvinden. De grootste krimp van het aantal banen in Noord-Holland vindt tijdens de recessie naar verwachting plaats in Amstel-Meerlanden, voornamelijk door negatieve groeicijfers in de relatief sterk vertegenwoordigde vervoersector en zakelijke dienstverlening. Ook bijvoorbeeld

Amsterdam wordt relatief sterk getroffen door de negatieve groeicijfers in de zakelijke dienstverlening. De relatief negatieve banengroei in 2010 in IJmond en Zaanstreek wordt vooral gedreven door de relatief sterk vertegenwoordigde industrie.

In de jaren vanaf 2011 vindt naar verwachting weer een bescheiden banengroei plaats die de eerdere daling binnen enkele jaren zal compenseren. Het grootste herstel vindt naar verwachting plaats in Amsterdam, geleid door een relatief grote groei in de financiële en zakelijke dienstverlening. Als de recente trend van een verschuiving van arbeidsplaatsen van de zuidelijke naar de noordelijke regio's de komende jaren doorzet, dan zal het aantal banen in de noordelijke regio's sneller groeien ten koste van de banengroei in de zuidelijke regio's van Noord-Holland. In het algemeen komt de arbeidsvraagontwikkeling echter structureel lager te liggen in vergelijking tot de afgelopen decennia.

3 Arbeidsaanbod ontwikkeling

Het aanbod van arbeid omvat alle mensen die zich op de arbeidsmarkt aanbieden voor het verrichten van werk. Deze groep wordt de beroepsbevolking genoemd. Volgens het CBS behoren alleen personen tussen 15 en 65 jaar die actief zijn in of zich actief aanbieden voor een baan van 12 uur per week of meer tot de beroepsbevolking. Figuur 3.1 maakt duidelijk dat de beroepsbevolking uit een deel bestaat dat daadwerkelijk een baan heeft (werkzame beroepsbevolking) en een deel dat zonder baan op zoek is naar werk (werkloze beroepsbevolking). Samen met de mensen die zich *niet* aanbieden op de arbeidsmarkt, vormen zij de *potentiële* beroepsbevolking. Potentieel omdat niet iedereen uit deze groep beschikbaar is voor het leveren van arbeid, bijvoorbeeld door mantelzorg of arbeidsongeschiktheid, of er vrijwillig voor kiest zich niet aan te bieden op de arbeidsmarkt. De potentiële beroepsbevolking is slechts een deel van de totale bevolking, omdat jongeren tot 15 jaar en ouderen vanaf 65 jaar (officieel) (nog) niet in aanmerking komen voor het leveren van arbeid.

Figuur 3.1 Arbeidsaanbod in relatie tot de bevolkingsomvang

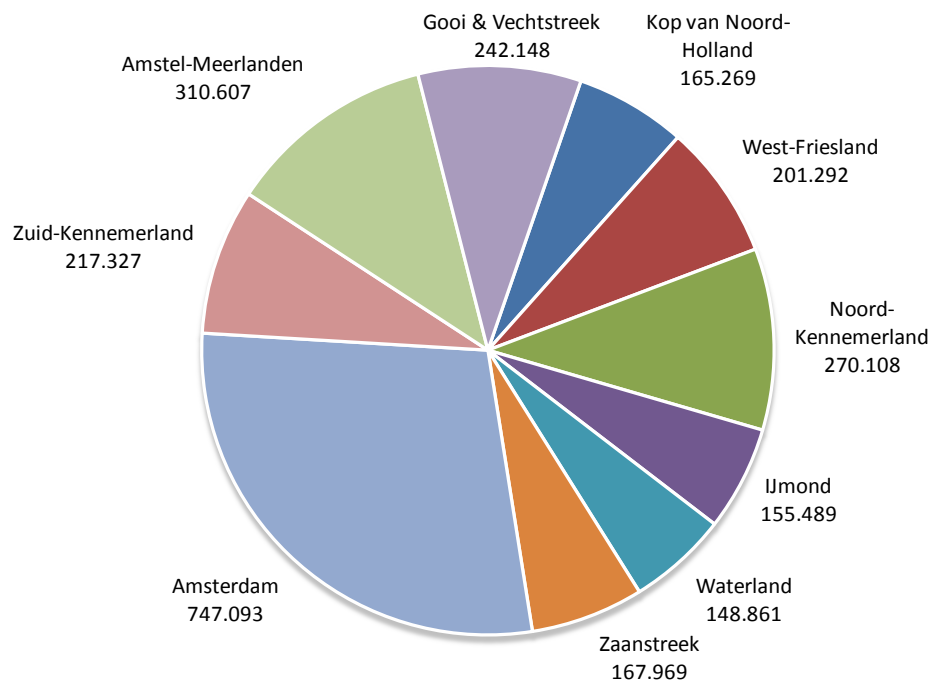
De verhouding tussen de groep mensen die zich daadwerkelijk aanbiedt op de arbeidsmarkt (de beroepsbevolking) en de groep die potentieel in aanmerking komt om arbeid te verrichten (de potentiële beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar), wordt de bruto arbeidsparticipatiegraad genoemd. De verhouding tussen de groep mensen dat daadwerkelijk werkt (de werkzame beroepsbevolking) en de potentiële beroepsbevolking, wordt de netto arbeidsparticipatiegraad genoemd.

In dit hoofdstuk staat de ontwikkeling van het arbeidsaanbod centraal. Het arbeidsaanbod wordt bepaald door zowel de ontwikkeling en samenstelling van de bevolking, als door de mate van arbeidsparticipatie. Die verschillende aspecten van het arbeidsaanbod worden in dit hoofdstuk stap voor stap besproken. Paragraaf 3.1 schetst de ontwikkelingen in de bevolkingsomvang. In Paragraaf 3.2 wordt de mate waarin die bevolking zich aanbiedt op de arbeidsmarkt besproken, resulterend in de totale beroepsbevolking (werkenden en werkzoekenden). Paragraaf 3.3 gaat nog een stap verder en presenteert cijfers en trends aangaande de werkzame beroepsbevolking. Ten slotte wordt in Paragraaf 3.4 gekeken naar de impact van vergrijzing op de beroepsbevolking en de vervangingsvraag door werkgevers. Het hoofdstuk sluit af met een overzicht van de belangrijkste conclusies (Paragraaf 3.5).

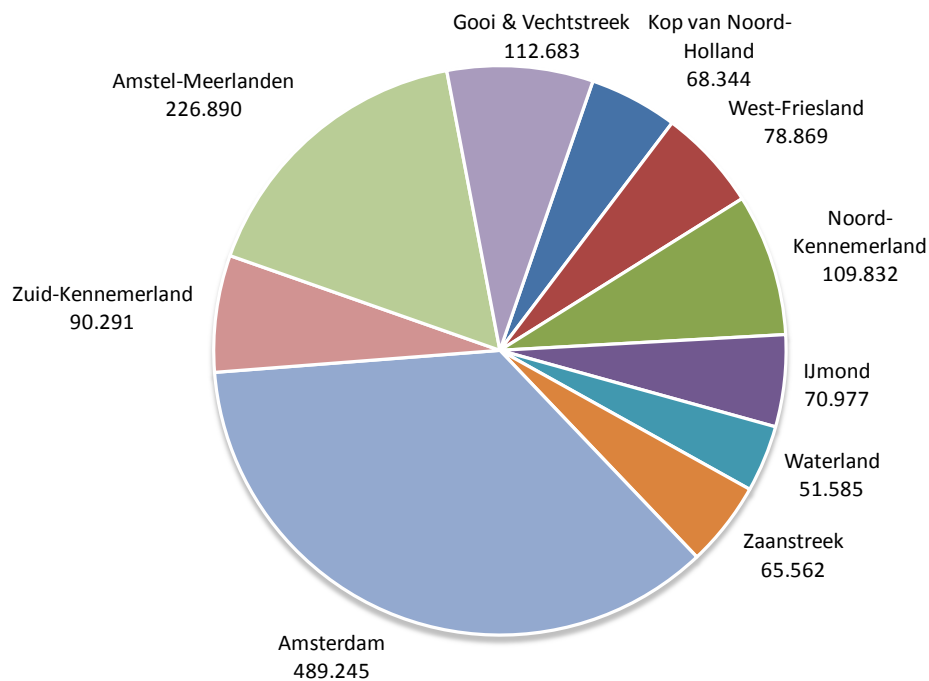
3.1 Bevolkingsontwikkeling

Startpunt voor de ontwikkeling van het arbeidsaanbod is de ontwikkeling van de bevolkingsomvang. Immers, hoe groter de omvang van de bevolking, hoe groter ook het aantal personen dat beschikbaar is om te werken. Figuur 3.1 geeft een indruk van de relatieve omvang van de totale bevolking tussen de verscheidene regio's in de provincie Noord-Holland in 2008. Amsterdam heeft daarin het grootste aandeel, gevolgd door Amstel-Meerlanden en Noord-Kennemerland. In totaal is de bevolkingsomvang van de gehele provincie Noord-Holland in 2008 ruim twee en een half miljoen (2.626.163), tegenover 378.688 voor de provincie Flevoland en 1.201.350 voor de provincie Utrecht.

Als tegenover de bevolking per regio het aantal banen per regio wordt afgezet (Figuur 3.2), dan is duidelijk dat beide niet gelijk verdeeld zijn over de provincie. Amsterdam heeft bijvoorbeeld een veel groter aandeel in het aantal banen dan in de totale bevolking. Hetzelfde geldt voor Amstel-Meerlanden. Alle overige regio's hebben een groter aandeel in de bevolking dan in het aantal banen. Daarom kennen Amsterdam en Amstel-Meerlanden een relatief grote pendel van werknemers uit andere regio's (inpendel), terwijl de overige regio's relatief veel bewoners voor hun werk zien pendelen naar andere regio's (uitpendel).

Figuur 3.1 Bevolking per regio in de provincie Noord-Holland, 2008

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Figuur 3.2 Aantal banen per regio in de provincie Noord-Holland, 2008

Bron: LISA, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Tabel 3.1 combineert realisaties en regionale bevolkingsprognoses van het CBS tot een overzicht van de jaarlijkse bevolkingsontwikkeling per regio in de periode 2006 tot 2020. Deze verschilt sterk binnen de provincie. De Kop van Noord-Holland lijkt, ondanks de kleine groei in de nabije toekomst, een krimpregio. Voor Amstel-Meerlanden en Amsterdam wordt daarentegen een relatief grote bevolkingsgroei verwacht, ondersteund door uitgebreide woningbouwprogramma's. Gemiddeld is de bevolkingsgroei in de provincie Noord-Holland hoger dan landelijk, maar blijft achter bij die in de provincies Utrecht en met name Flevoland.

Tabel 3.1 Jaarlijkse groei totale bevolking, 2006-2020

	Realisaties			Prognose			
	2006	2007	2008	2009	2010	2011 2015	2016 2020
Kop van Noord-Holland	-0,04%	-0,02%	-0,29%	-0,14%	-0,07%	0,05%	-0,01%
West-Friesland	0,30%	0,23%	0,62%	0,92%	0,14%	0,30%	0,19%
Noord-Kennemerland	0,44%	-0,05%	0,11%	0,36%	0,03%	0,32%	0,21%
IJmond	0,63%	0,63%	0,62%	0,80%	0,35%	0,08%	0,19%
Waterland	0,63%	-0,03%	0,12%	0,29%	0,11%	0,13%	0,11%
Zaanstreek	0,26%	0,75%	0,88%	0,71%	0,65%	0,45%	0,44%
Amsterdam	0,04%	-0,03%	0,57%	1,14%	0,88%	0,55%	0,47%
Zuid-Kennemerland	0,05%	-0,07%	0,26%	0,30%	0,08%	-0,04%	0,10%
Amstel-Meerlanden	1,22%	1,41%	1,47%	1,40%	0,89%	0,67%	0,55%
Gooi & Vechtstreek	-0,25%	0,05%	0,08%	0,55%	0,07%	0,16%	0,10%
Provincie Noord-Holland	0,29%	0,25%	0,50%	0,77%	0,45%	0,35%	0,30%
Provincie Utrecht	0,75%	0,90%	0,90%	0,79%	0,62%	0,50%	0,44%
Provincie Flevoland	1,31%	1,02%	1,14%	1,26%	1,08%	0,87%	0,79%
Nederland	0,18%	0,15%	0,29%	0,49%	0,18%	0,16%	0,15%

Bron: CBS Statline en CBS Regionale Bevolkingsprognose (2008), bewerking SEO Economisch onderzoek

3.2 Beroepsbevolking en arbeidsmarktparticipatie

De beroepsbevolking van Noord-Holland bestond in 2008 uit bijna 1,3 miljoen personen, ongeveer een zesde deel van de totale beroepsbevolking van 7,8 miljoen in Nederland. Tabel 3.2 laat zien dat de beroepsbevolking van Noord-Holland meer dan twee keer zo groot is als in de provincie Utrecht en maar liefst bijna 7 keer zo groot als in de provincie Flevoland. In Amsterdam en Amstel-Meerlanden samen woont ongeveer 40% van de provinciale beroepsbevolking, terwijl beide regio's meer dan de helft van het aantal banen in de provincie Noord-Holland vertegenwoordigen. Een grotere inpendel dan uitpendel compenseert voor het grote aantal banen in deze regio's.

Tabel 3.2 Omvang beroepsbevolking per regio, 2006-2020

Aantal personen (x 1000)	Realisaties			Ramingen			
	2006	2007	2008	2009	2010	2015	2020
Kop van Noord-Holland	78	78	79	79	79	79	78
West-Friesland	95	96	97	98	97	94	94
Noord-Kennemerland	126	125	130	132	132	137	138
IJmond	72	73	74	76	77	78	78
Waterland	73	72	74	75	74	72	72
Zaanstreek	77	77	81	84	85	90	91
Amsterdam	369	377	386	396	396	398	402
Zuid-Kennemerland	98	100	103	104	104	107	107
Amstel-Meerlanden	147	146	154	158	160	169	173
Gooi & Vechtstreek	106	107	111	114	114	120	119
Provincie Noord-Holland	1.242	1.250	1.288	1.317	1.319	1.345	1.350
Provincie Utrecht	569	586	589	602	604	617	623
Provincie Flevoland	176	181	188	193	193	196	200
Nederland	7.537	7.652	7.784	7.945	7.906	8.028	8.410

Bron: Realisaties CBS Statline, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

Tabel 3.3 Jaarlijkse groei beroepsbevolking naar regio, 2006-2020

	Realisaties			Ramingen			
	2006	2007	2008	2009	2010	2015	2020
Kop van Noord-Holland	2,1%	0,5%	0,0%	1,1%	-0,5%	0,1%	-0,4%
West-Friesland	2,4%	1,0%	1,1%	1,4%	-1,3%	-0,5%	-0,2%
Noord-Kennemerland	3,6%	-0,6%	3,5%	1,6%	0,0%	0,8%	0,0%
IJmond	8,2%	0,5%	2,2%	2,9%	0,6%	0,2%	0,1%
Waterland	0,7%	-2,1%	3,2%	1,4%	-0,9%	-0,6%	-0,2%
Zaanstreek	0,9%	-0,9%	5,8%	3,9%	1,3%	1,0%	0,4%
Amsterdam	-0,4%	2,0%	2,3%	2,8%	-0,1%	0,1%	0,2%
Zuid-Kennemerland	-1,4%	2,1%	2,2%	1,3%	0,3%	0,4%	0,1%
Amstel-Meerlanden	1,3%	-0,9%	5,9%	2,7%	1,0%	1,1%	0,5%
Gooi & Vechtstreek	-1,8%	1,2%	3,8%	2,2%	0,7%	0,9%	-0,2%
Provincie Noord-Holland	1,0%	0,6%	3,0%	2,3%	0,1%	0,4%	0,1%
Provincie Utrecht	1,4%	3,0%	0,6%	2,1%	0,3%	0,4%	0,2%
Provincie Flevoland	-1,4%	2,9%	3,8%	2,5%	-0,1%	0,3%	0,4%
Nederland	1,1%	1,5%	1,7%	2,1%	-0,5%	0,3%	0,9%

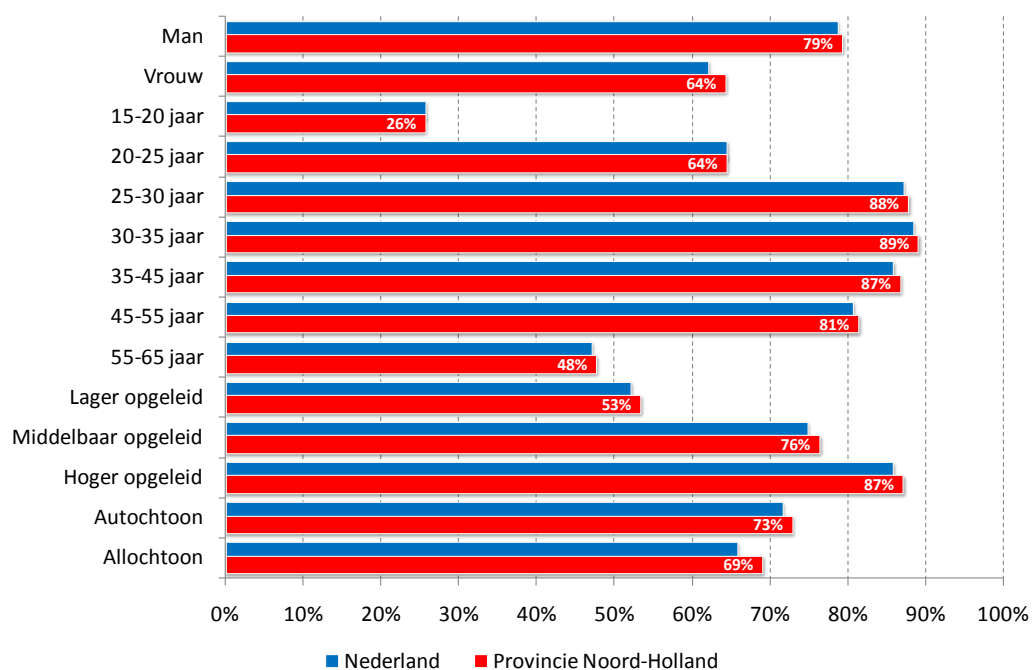
Bron: Realisaties CBS Statline, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

Met betrekking tot de ontwikkeling van de beroepsbevolking – en daarmee van het arbeidsaanbod – bestaan er binnen de provincie grote regionale verschillen. Amstel-Meerlanden en Zaanstreek kennen in de periode 2006 tot 2020 de sterkste groei van het arbeidsaanbod, hoofdzakelijk gedreven door een groei van de (potentiële beroeps)bevolking. Die groei wordt ondersteund door grootschalige woningbouwprogramma's. Regio's als de Kop van Noord-Holland en Waterland zullen de komende jaren juist te maken krijgen met een sterk afnemende groei van de beroepsbevolking. Tabel 3.3 geeft groeicijfers voor de beroepsbevolking uitgesplitst naar regio's.

Voor de provincie Noord-Holland als geheel wordt verwacht dat de groei van de beroepsbevolking op termijn achterblijft bij de landelijke groei. Dit wordt niet veroorzaakt door een achterblijvende bevolkingsgroei, zoals Tabel 3.1 liet zien, maar door een lagere groei van de arbeidsparticipatie. Omdat die arbeidsparticipatie in Noord-Holland hoger ligt dan landelijk, is er minder ruimte voor verdere groei. Bovendien heeft Noord-Holland te maken met een relatief grote groei in het aandeel allochtonen, vooral in Amsterdam. Allochtonen hebben een lagere arbeidsparticipatie dan autochtonen, ook waar het jongeren en hoger opgeleiden betreft, waardoor het gemiddelde niveau van arbeidsparticipatie minder snel zal stijgen.

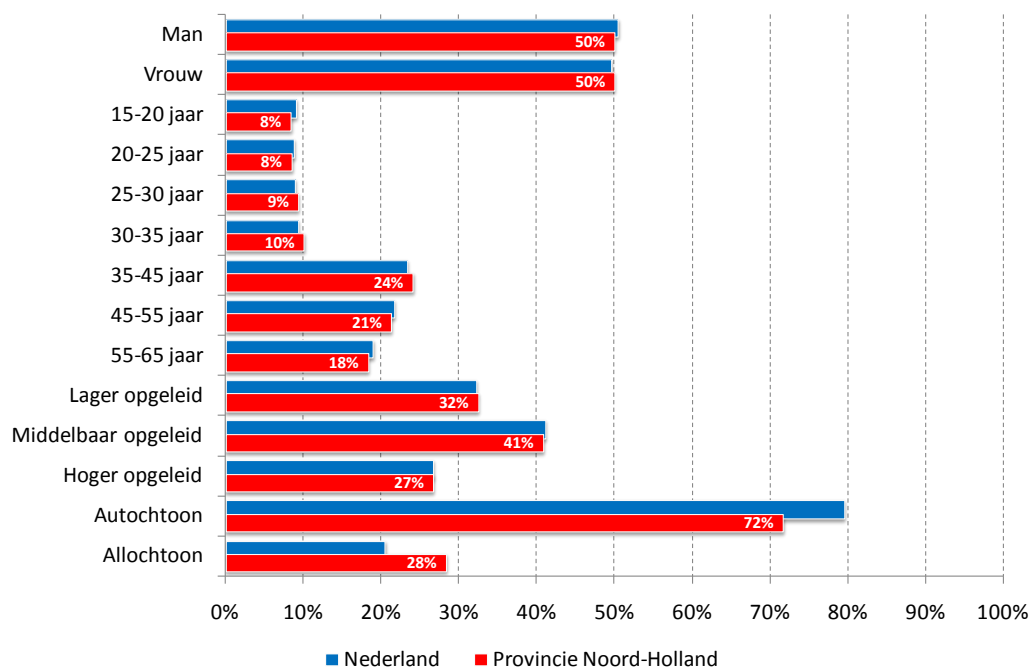
In 2008 was de landelijke participatiegraad iets meer dan 70%, hetgeen betekent dat bijna driekwart van de potentiële beroepsbevolking zich ook daadwerkelijk aanbiedt op de arbeidsmarkt. In Figuur 3.3 is de participatiegraad voor verschillende groepen in de bevolking uitgesplitst naar een aantal kenmerken. Er zijn duidelijke verschillen: de participatie is het hoogst onder 30 tot 35 jarigen, mannen participeren meer dan vrouwen, laag opgeleiden participeren minder dan hoogopgeleiden en allochtonen participeren minder dan autochtonen. Voor het uiteindelijke arbeidsaanbod is niet alleen het verschil in participatiegraad tussen de verschillende bevolkingsgroepen van belang, maar ook de samenstelling van de potentiële beroepsbevolking. Die samenstelling is niet voor iedere regio in Nederland gelijk. Een regio met een relatief jonge en hoogopgeleide potentiële beroepsbevolking zal ook een relatief hoge arbeidsparticipatie en dus een groot arbeidsaanbod kennen. Figuur 3.4 laat de samenstelling van de potentiële beroepsbevolking naar kenmerken zien voor de provincie Noord-Holland in vergelijking tot het landelijke beeld. Op bijna alle kenmerken zijn de verschillen tussen Noord-Holland en Nederland klein, met uitzondering van etniciteit. Het aandeel allochtonen in de potentiële beroepsbevolking is in de provincie Noord-Holland aanmerkelijk groter dan landelijk, hetgeen volledig kan worden toegeschreven aan de gemeente Amsterdam. Daar is bijna de helft van de potentiële beroepsbevolking allochtoon (westers en niet-westers). Door de lagere arbeidsparticipatie in deze groep, wordt het arbeidsaanbod in de gemeente Amsterdam gedrukt.

Figuur 3.3 (Bruto) arbeidsmarktparticipatie naar kenmerken, 2008

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

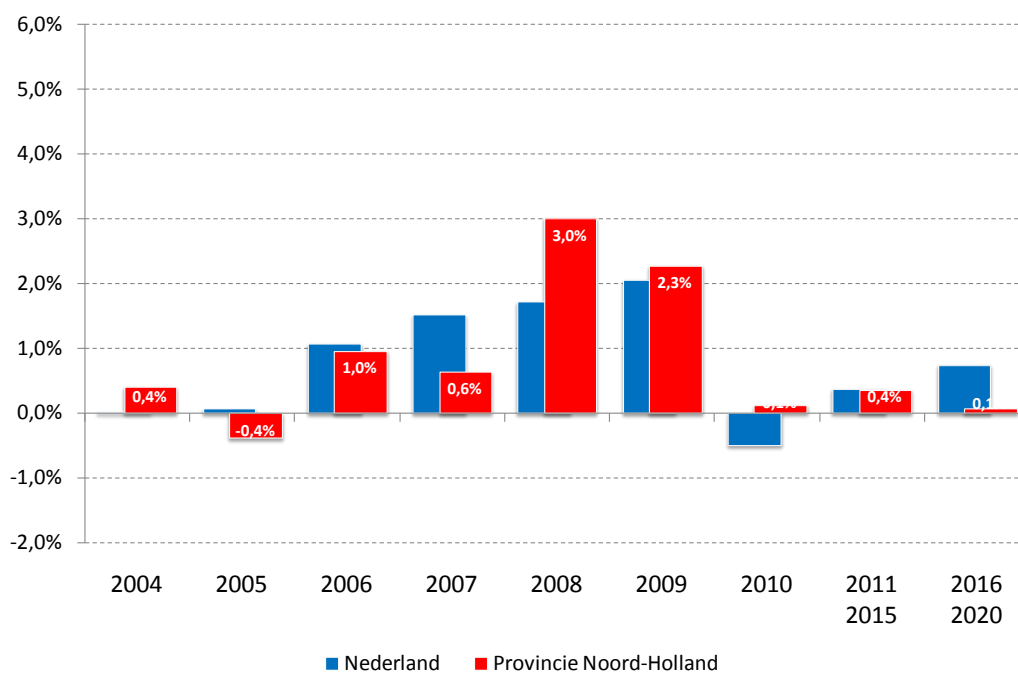
Figuur 3.4 Samenstelling potentiële beroepsbevolking naar kenmerken, 2008

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

De arbeidsmarktparticipatie is niet een statisch gegeven, maar kan door de tijd veranderen. Zo is de arbeidsparticipatie van vrouwen in de afgelopen decennia enorm toegenomen, neemt de arbeidsparticipatie van ouderen sinds het afschaffen van de VUT-regelingen toe en is de arbeidsparticipatie van latere generaties niet-westerse allochtonen groter dan van eerdere generaties. Naast culturele ontwikkelingen speelt beleid daarin een belangrijke rol. Zo zou door flexibele werktijden en/of voldoende en toegankelijke kinderopvang de arbeidsparticipatie van vrouwen verder kunnen worden vergroot. Maar ook de economische conjunctuur is bepalend voor het aanbod van arbeid. In tijden van economische groei, wanneer er veel vacatures zijn, is men eerder geneigd zich aan te bieden op de arbeidsmarkt. Aan de andere kant bestaat er een ontmoedigend effect van een slechte economische situatie, waarin ontslagen werknemers zich terugtrekken van de arbeidsmarkt, het zogenaamde ‘discouraged worker’ effect. Als gevolg van slechte economische vooruitzichten zal een deel van de potentiële beroepsbevolking zich, al dan niet tijdelijk, terugtrekken van de arbeidsmarkt en bijvoorbeeld langer doorleren of eerder met pensioen gaan (CPB, 2009).

Figuur 3.5 Jaarlijkse groei beroepsbevolking, 2004-2020

Bron: Eigen berekeningen, SEO Economisch Onderzoek

Figuur 3.5 toont jaarlijkse groeicijfers van de beroepsbevolking voor de provincie Noord-Holland in vergelijking met Nederland. Daaruit wordt wederom duidelijk dat de groei van de beroepsbevolking in Noord-Holland op termijn achterblijft bij de landelijke groei. Zowel voor Nederland als voor de provincie Noord-Holland is de vertraagde reactie van de arbeidsparticipatie op de huidige recessie te zien: pas in 2010 vindt er een

forse daling in de groei van het arbeidsaanbod plaats. Na de recessie wordt een lagere groei van de beroepsbevolking verwacht dan in het recente verleden. Een belangrijke oorzaak is de vergrijzing van de (beroeps)bevolking, die in het komende decennium versnelt. Omdat een grote groep ‘baby-boomers’ op korte termijn de arbeidsmarkt zal verlaten, wordt de potentiële beroepsbevolking snel kleiner.

3.3 Werkzame beroepsbevolking

De beroepsbevolking kan worden verdeeld in een deel dat werk heeft en een deel dat op zoek is naar werk. Volgens het CBS bestaat de werkzame beroepsbevolking uit het deel van de beroepsbevolking dat tenminste 12 uur per week werkt.

Tabel 3.4 Omvang werkende beroepsbevolking, 2003-2015

Aantal werkenden (x 1000)	Realisaties				Ramingen		
	2003	2005	2007	2008	2009	2010	2015
Kop van Noord-Holland	76	72	77	76	75	75	76
West-Friesland	92	88	94	93	93	91	91
Noord-Kennemerland	115	115	121	125	125	125	133
IJmond	64	65	71	72	73	73	75
Waterland	68	70	70	72	71	70	69
Zaanstreek	72	72	73	78	79	80	85
Amsterdam	336	335	352	367	372	374	392
Zuid-Kennemerland	100	95	95	101	101	102	106
Amstel-Meerlanden	132	139	141	149	151	152	164
Gooi & Vechtstreek	103	102	102	108	109	110	118
Provincie Noord-Holland	1.159	1.153	1.195	1.240	1.249	1.251	1.309
Provincie Utrecht	527	532	563	570	573	569	591
Provincie Flevoland	158	165	171	180	181	179	186
Nederland	7.047	6.982	7.319	7.476	7.458	7.419	7.697

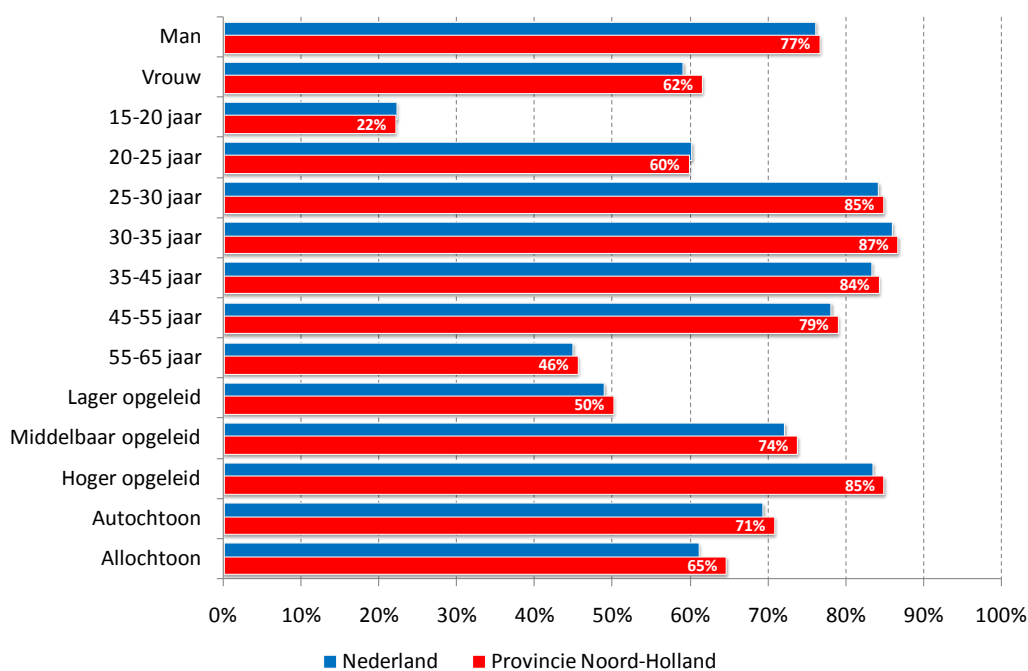
Bron: CBS Statline, bewerking en ramingen SEO Economisch Onderzoek

De omvang van de werkende beroepsbevolking in Noord-Holland bedroeg in 2008 ruim 1,2 miljoen en stijgt naar verwachting naar 1,3 miljoen in 2015. Tabel 3.4 laat zien dat het aantal werkende personen over het algemeen lager ligt dan het aantal banen (vergelijk Tabel 2.1). Dat heeft verschillende redenen. Op de eerste plaats kan een persoon meerdere banen tegelijkertijd uitoefenen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan werknemers die ook een zelfstandige onderneming uitoefenen. Op de tweede plaats betreft het aantal banen in Tabel 2.1 alle mogelijke banen, ongeacht het aantal uren dat er mee is gemoeid, terwijl een werkend persoon pas in Tabel 3.4 wordt opgenomen als hij of zij tenminste 12 uur per week werkt. Op de derde plaats vindt er pendel plaats tussen regio's,

waardoor banen in de ene regio worden vervuld door werkenden in een andere regio. Zo zijn er ten zuiden van het Noordzeekanaal (met name Amsterdam en Amstel-Meerlanden) veel meer banen dan werkende personen, terwijl ten noorden van het Noordzeekanaal (met name Kop van Noord-Holland en West-Friesland) het aantal werkende personen juist het aantal banen overtreft.

Net als bij de beroepsbevolking kan ook de werkzame beroepsbevolking worden uitgedrukt als percentage van de potentiële beroepsbevolking. Dat percentage wordt de netto arbeidsparticipatiegraad genoemd. Het gaat dus om het deel van de potentiële beroepsbevolking dat daadwerkelijk werkt. Ook de netto arbeidsparticipatie ligt in Noord-Holland over het algemeen hoger dan landelijk. Figuur 3.6 geeft een soortgelijk beeld als die van de bruto arbeidsparticipatie (zie Figuur 3.3), alleen zijn de percentages iets lager. Dit komt omdat niet iedereen die zich aanbiedt (bruto participatie) werk heeft (netto participatie). Per definitie is de bruto participatie altijd hoger of gelijk aan de netto participatie, waarbij het verschil een indicatie is van het werkloosheidspercentage.

Figuur 3.6 Netto arbeidsmarktparticipatie naar kenmerken, 2008

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Nog sterker dan het geval is bij de bruto participatiegraad is de netto arbeidsmarktparticipatie afhankelijk van de economische conjunctuur. In laagconjunctuur, als de productievraag afneemt, zal ook de werkgelegenheid afnemen. Mensen verliezen hun baan en daarmee daalt de netto arbeidsparticipatie.

3.4 Vergrijzing en vervangingsvraag

Zelfs in een periode van laagconjunctuur, wanneer de omvang van de productie en de vraag naar arbeid minder groeien dan in hoogconjunctuur, zit de arbeidsmarkt niet op slot. Gemiddeld verandert ongeveer 10% van alle werknemers elk jaar van baan. In een laagconjunctuur ligt dat percentage iets lager, in een hoogconjunctuur iets hoger.

In elk economisch klimaat gaan er arbeidskrachten met pensioen, worden arbeidsongeschikt of trekken zich (tijdelijk) terug van de arbeidsmarkt (bijvoorbeeld voor het verlenen van mantelzorg). Ook tijdens een recessie wordt een deel van de arbeidskrachten die zich terugtrekken van de arbeidsmarkt vervangen. De vraag naar arbeidskrachten om deze gaten te vullen staat bekend als de *vervangingsvraag* en is per definitie positief. Daar tegenover staat de vraag naar nieuwe arbeidskrachten als gevolg van een groei van de werkgelegenheid. Deze vraag staat bekend als de *uitbreidingsvraag*. Bij een krimp van de werkgelegenheid is deze negatief.

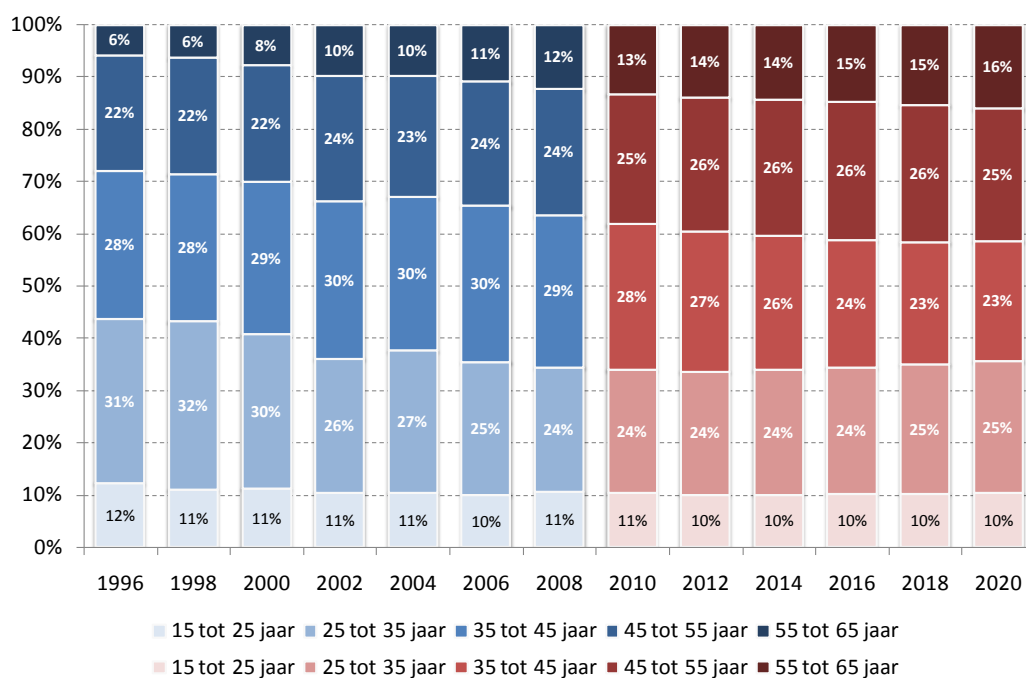
In 2006 was de vervangingsvraag ruim drie keer zo groot als de uitbreidingsvraag (ROA, 2007). De komende jaren, met een verwachte krimp van het aantal banen (zie Paragraaf 2.1), zal de totale vraag naar arbeid voor een nog kleiner deel bestaan uit een uitbreidingsvraag.

Op langere termijn zal de vervangingsvraag een groter aandeel hebben in de totale arbeidsvraag dan in het verleden. Dit komt door een toenemende vergrijzing van de (beroeps)bevolking. In Nederland stijgt de gemiddelde leeftijd van de (werkzame) beroepsbevolking, dus zullen er steeds grotere groepen met pensioen gaan. Tegelijkertijd is er minder arbeidsaanbod van jongeren beschikbaar om aan die vervangingsvraag te voldoen, laat staan aan een eventuele uitbreidingsvraag. Daardoor kan de spanning op de arbeidsmarkt toenemen, behalve als de arbeidsparticipatie toeneemt, of de arbeidsvraag afneemt (door het verlagen van de productie of door een toename in de groei van de arbeidsproductiviteit). Figuur 3.7 geeft een beeld van de ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van de beroepsbevolking in de provincie Noord-Holland gedurende de periode 1996-2020. Hieruit valt duidelijk op te maken dat het aandeel 55-plusser snel is toegenomen en nog verder zal toenemen. In 1996 was het aandeel nog 6%, vorig jaar al 12% en tot 2020 stijgt dit verder naar 16%.

De vervangingsvraag zal zich niet voor alle sectoren op dezelfde manier ontwikkelen. Deze is immers sterk afhankelijk van de leeftijdsopbouw van het personeelsbestand in een sector. Figuur 3.8 geeft een overzicht van die leeftijdsopbouw in 2007².

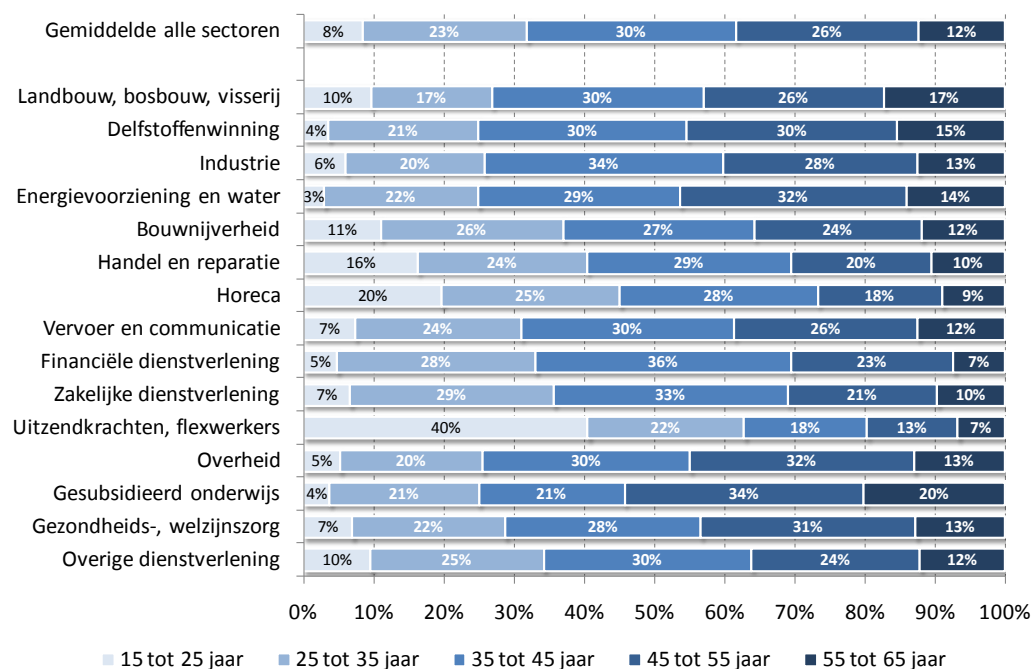
² De cijfers betreffen werknemers in Nederland exclusief uitzendkrachten en tijdelijke medewerkers. Deze zijn apart in de figuur opgenomen omdat deze groep onevenredig over de sectoren is verdeeld en anders een vertekend beeld zou geven van de structurele leeftijdsopbouw per sector (Volkerink, 2009).

Figuur 3.7 Ontwikkeling leeftijdsopbouw beroepsbevolking provincie Noord-Holland, 1996-2020

Bron: CBS Statline (2009), bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

Figuur 3.8 Leeftijdsopbouw per sector in Nederland, 2007

Bron: Volkerink (2009)

Verreweg de meest vergrijsde sector is het onderwijs. Twintig procent van het personeelsbestand in deze sector is 55 jaar of ouder, ruim de helft is ouder dan 45 jaar. Binnen 10 jaar dient dus 20% van het werknemersbestand te worden vervangen, binnen 20 jaar is dat zelfs ruim de helft. De vraag is uiteindelijk of er wel voldoende jongeren (met de juiste afstudeerrichting) zijn om die vervangingsvraag in te lossen. Voor de provincie Noord-Holland kan worden vastgesteld dat de relatief grote sectoren (zakelijke dienstverlening, handel en reparatie, vervoer en communicatie, en financiële dienstverlening) een relatief jong personeelsbestand hebben, waardoor de vervangingsvraag lager zal zijn dan landelijk.

3.5 Conclusies

De beroepsbevolking van Noord-Holland bestond in 2008 uit bijna 1,3 miljoen personen, ongeveer een zesde deel van de totale beroepsbevolking van 7,8 miljoen in Nederland. In Amsterdam en Amstel-Meerlanden samen woont ongeveer 40% van de provinciale beroepsbevolking, terwijl beide regio's meer dan de helft van het aantal banen in de provincie Noord-Holland vertegenwoordigen. Een grotere inpendel dan uitpendel is hiervan het gevolg.

De huidige recessie heeft ook zijn weerslag op het arbeidsaanbod in de provincie Noord-Holland. Naar verwachting zal het aantal mensen dat zich in de komende jaren aanbiedt op de arbeidsmarkt minder snel groeien doordat jongeren langer blijven studeren, een bepaalde groep besluit om thuis te blijven en ouderen zich na werkloos geworden te zijn besluiten de arbeidsmarkt definitief de rug toe te keren. Daarnaast drukt in de periode na deze recessie de vergrijzing een zware stempel op de groei van het arbeidsaanbod. Babyboomers gaan massaal met pensioen en kunnen slechts gedeeltelijk worden vervangen door afgestudeerde jongeren. Overigens kan voor de provincie Noord-Holland worden vastgesteld dat de relatief grote sectoren (zakelijke dienstverlening, handel en reparatie, vervoer en communicatie, en financiële dienstverlening) een relatief jong personeelsbestand hebben, waardoor de vervangingsvraag lager zal zijn dan landelijk.

Met betrekking tot de ontwikkeling van de beroepsbevolking bestaan er binnen de provincie wel grote regionale verschillen. Amstel-Meerlanden en Zaanstreek kennen in de periode 2006 tot 2020 de sterkste groei van het arbeidsaanbod, hoofdzakelijk gedreven door een groei van de (potentiële beroeps)bevolking, ondersteund door grootschalige woningbouwprogramma's. Regio's als de Kop van Noord-Holland en Waterland zullen de komende jaren juist te maken krijgen met een sterk afnemende bevolkingsgroei, mogelijk zelfs krimp.

Voor de provincie Noord-Holland als geheel wordt verwacht dat de groei van de beroepsbevolking op termijn achterblijft bij de landelijke groei. Dit wordt niet

veroorzaakt door een achterblijvende bevolkingsgroei, maar met name door de relatief hoge participatiegraad in Noord-Holland, waardoor de mogelijkheden voor verdere groei beperkter zijn. Bovendien heeft Noord-Holland te maken met een relatief grote groei in het aandeel allochtonen, vooral in Amsterdam. Allochtonen hebben een lagere arbeidsparticipatie dan autochtonen, ook waar het jongeren en hoger opgeleiden betreft. Daardoor groeit het gemiddelde niveau van arbeidsparticipatie minder dan in de rest van Nederland.

4 Knelpunten op de arbeidsmarkt

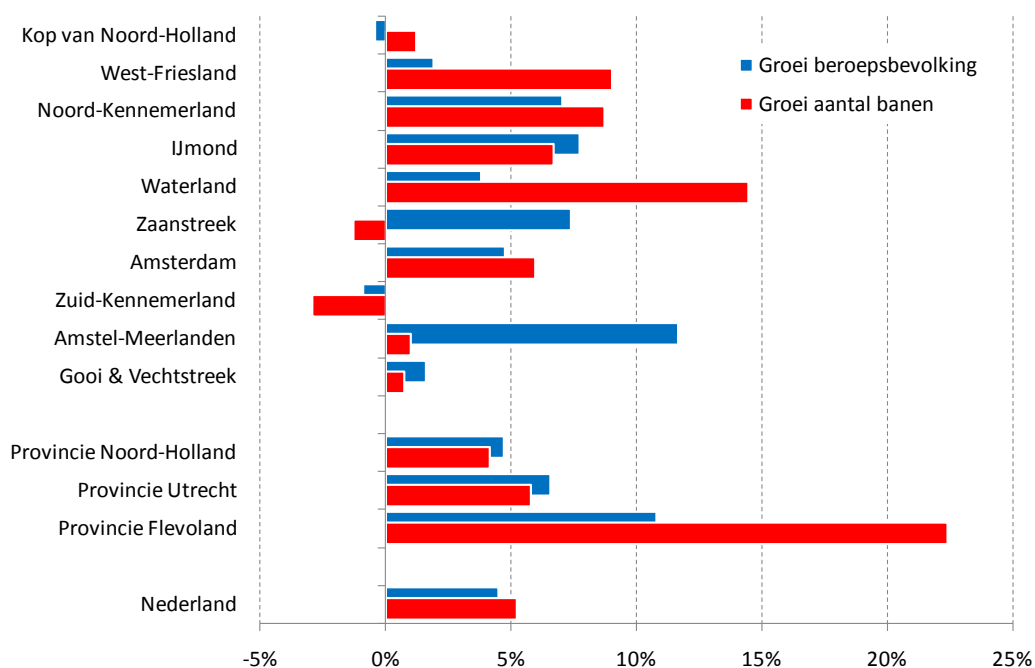
Wanneer ontwikkelingen in de arbeidsvraag worden geconfronteerd met ontwikkelingen in het arbeidsaanbod, dan geeft dat een indicatie van de mate waarin de arbeidsmarkt krappere of ruimer wordt (Paragraaf 4.1). Het resultaat van een ruimer wordende arbeidsmarkt is dat de werkloosheid stijgt. Dat vertaalt zich in een stijging van het aantal Niet-Werkende Werkzoekenden (NWW-ers) die staan ingeschreven bij het UWV WERKbedrijf (Paragraaf 4.2) en een stijging van de werkloze beroepsbevolking (Paragraaf 4.3). Daarentegen leidt een krappere wordende arbeidsmarkt tot een groter aantal openstaande vacatures (Paragraaf 4.4). De belangrijkste conclusies volgen in Paragraaf 4.5.

4.1 Arbeidsvraag versus arbeidsaanbod

In de afgelopen jaren is de arbeidsmarkt van Nederland krappere geworden. Tegenover de vraag naar arbeid kwam steeds minder aanbod van arbeid te staan. Tussen 2003 en 2008 groeide de economie flink en steeg de vraag naar arbeid, terwijl de beroepsbevolking minder hard groeide. Figuur 4.1 laat zien dat het aantal banen in die periode met ruim 5% groeide, terwijl de beroepsbevolking met minder dan 5% groeide. Dat verschil heeft zich vertaald in een daling van de werkloosheid (zie Paragraaf 4.2 en 4.3).

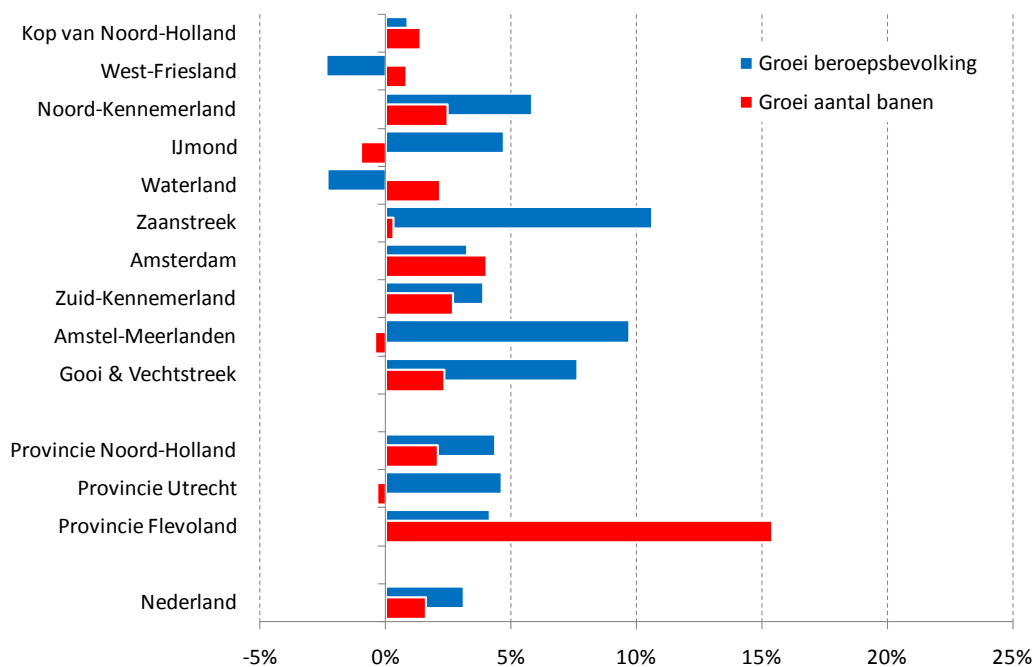
In Noord-Holland groeide het aantal mensen dat zich beschikbaar stelde voor de arbeidsmarkt tussen 2003 en 2008 iets sterker dan landelijk, terwijl de groei van het aantal banen iets lager lag. Daardoor is de arbeidsmarkt in Noord-Holland in die periode in tegenstelling tot het landelijke beeld iets ruimer geworden. De groei van de beroepsbevolking vond voornamelijk plaats in Amstel-Meerlanden (grootschalige ontwikkeling van Vinex locaties in Hoofddorp en Nieuw-Vennep), Zaanstreek, IJmond en Noord-Kennemerland. Daar stond in Amstel-Meerlanden en de Zaanstreek een relatief bescheiden banengroei tegenover. In Waterland, West-Friesland, Noord-Kennemerland en Amsterdam was de banengroei juist groter dan de groei van het arbeidsaanbod. Voor de gehele provincie Noord-Holland lag zowel de groei van de beroepsbevolking als de banengroei tussen 2003 en 2008 lager dan in de provincies Utrecht en Flevoland. Maar waar de arbeidsmarkt van Flevoland krappere werd, werd die in Utrecht ruimer. Daardoor zal de pendel vanuit Flevoland mogelijk iets zijn afgenomen.

Figuur 4.1 Totale groei beroepsbevolking versus totale groei aantal banen, 2003-2008

Bron: CBS Statline (beroepsbevolking) en LISA (banen), bewerking SEO Economisch Onderzoek

Figuur 4.2 Totale groei beroepsbevolking versus totale groei aantal banen, 2008-2015

Bron: Raming SEO Economisch Onderzoek

In Figuur 4.1 zijn de gerealiseerde groei van het aantal banen en de gerealiseerde groei van de beroepsbevolking tussen 2003 en 2008 weergegeven. Deze kunnen worden afgezet tegen ramingen voor de periode tussen 2008 en 2015. Hoewel de groei van de beroepsbevolking in die periode lager uitkomt dan in het recente verleden, vooral door vergrijzing en de daardoor dalende bevolkingsgroei, is de banengroei in die periode in vrijwel alle onderscheiden regio's nog lager als gevolg van de huidige economische crisis. In vrijwel alle regio's wordt de lokale arbeidsmarkt dus ruimer. Dat is met name het geval in Amstel-Meerlanden, de Zaanstreek, de IJmond en Gooi & Vechtstreek. Uitzonderingen zijn de Kop van Noord-Holland, West-Friesland, Waterland en Amsterdam, waar de lokale arbeidsmarkt ondanks de huidige recessie in 2015 naar verwachting krappere zal zijn dan in 2008. Datzelfde geldt overigens voor de provincie Flevoland. Deze regio's zullen dus meer werknemers aantrekken uit de omliggende regio's waar sprake is van een verruiming van de arbeidsmarkt. Daardoor zullen pendelstromen naar onder meer Amsterdam en Flevoland tot 2015 verder toenemen, of zullen de omgekeerde pendelstromen afnemen.

4.2 Niet-werkende werkzoekenden

Werkloosheid is het resultaat van een discrepantie tussen arbeidsvraag en arbeidsaanbod, waarbij een deel van het arbeidsaanbod niet in staat is om een geschikte baan te vinden. Er bestaan verschillende definities voor werkloosheid. Zo werkt het CBS met een definitie van de werkloze beroepsbevolking, ofwel het deel van de beroepsbevolking dat minder dan 12 uur per week werkt, maar wel actief op zoek is naar een baan voor meer dan 12 uur in de week (zie Paragraaf 4.4). Een iets ander begrip is die van de Niet-Werkende Werkzoekende (NWW), iemand die in z'n geheel niet werkt en zich als werkzoekende heeft ingeschreven bij het UWV WERKbedrijf (voorheen het Centrum voor Werk en Inkomen, CWI). Die inschrijving is vooral een voorwaarde voor het ontvangen van een werkloosheids- of bijstandsuitkering. In de praktijk hoeft een NWW-er niet actief op zoek te zijn naar werk, ook niet voor minder dan 12 uur. Aan de andere kant hoeft iemand die actief op zoek is naar werk voor 12 uur of meer per week zich niet noodzakelijk in te schrijven bij het WERKbedrijf, bijvoorbeeld als hij of zij afziet van een uitkering of daar geen recht op heeft.

Het aantal Niet-Werkende Werkzoekenden in Noord-Holland bedroeg in juni 2007 bijna 78 duizend, zie Tabel 4.1. Uitgedrukt als percentage van de totale beroepsbevolking was dat 6,2%. Een jaar later was het aantal NWW-ers in Noord-Holland gedaald tot minder dan 73 duizend (5,6% van de beroepsbevolking). Weer een jaar later, met in de tussentijd de start van de kredietcrisis, is het aantal NWW-ers in Noord-Holland weer opgelopen tot ruim 81 duizend (6,2%). Verreweg het grootste aantal en aandeel NWW-ers bevindt zich in Amsterdam. West-Friesland en Amstel-Meerlanden kennen de laagste percentages NWW-ers. In alle regio's is het percentage NWW-ers tussen juni 2008 en juni 2009 toegenomen, maar relatief het snelst in Amstel-Meerlanden, Gooi &

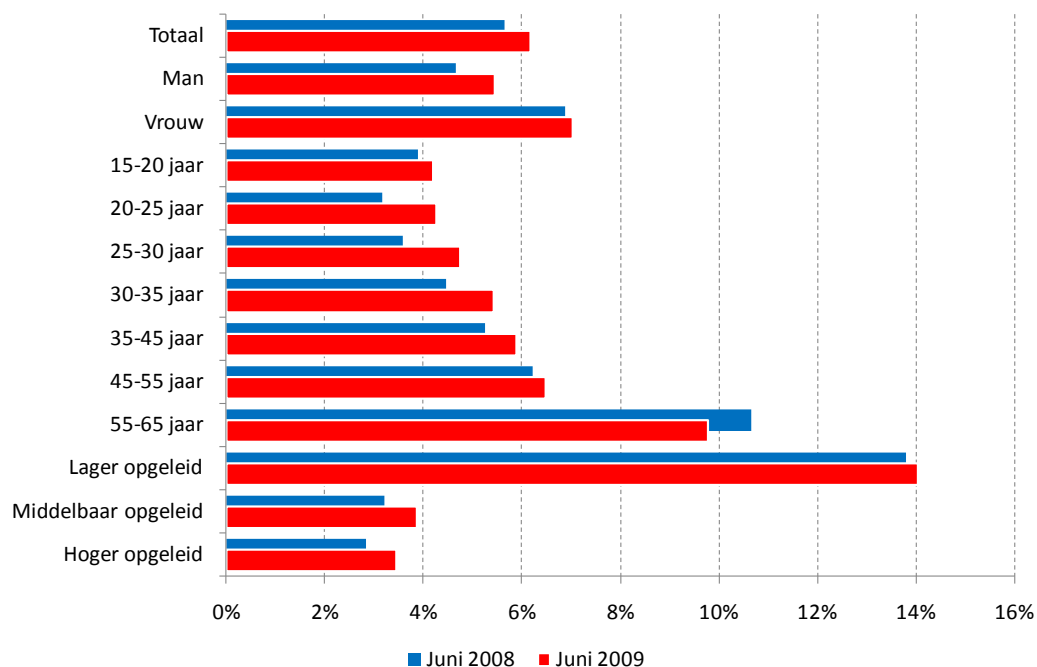
Vechtstreek en de Zaanstreek. De Kop van Noord-Holland en de omgeving Haarlem kenden de kleinste groei in het aandeel NWW-ers.

Tabel 4.1 Ontwikkeling aantal Niet-Werkende Werkzoekenden (NWW-ers), 2007-2009

	Aantal NWW-ers			Percentage van beroepsbevolking		
	Juni 2007	Juni 2008	Juni 2009	Juni 2007	Juni 2008	Juni 2009
Kop van Noord-Holland	3.977	3.272	3.395	5,1%	4,2%	4,3%
West-Friesland	3.953	2.791	3.151	4,1%	2,9%	3,2%
Noord-Kennemerland	5.471	4.527	5.297	4,4%	3,5%	4,0%
IJmond	3.400	2.802	3.085	4,7%	3,8%	4,0%
Waterland	3.145	2.581	2.780	4,4%	3,5%	3,7%
Zaanstreek	4.559	3.905	4.456	5,9%	4,8%	5,3%
Amsterdam	37.604	39.012	42.716	10,0%	10,1%	10,8%
Zuid-Kennemerland	5.071	4.767	4.902	5,1%	4,6%	4,7%
Amstel-Meerlanden	5.497	4.330	5.639	3,8%	2,8%	3,6%
Gooi & Vechtstreek	5.202	4.778	5.741	4,9%	4,3%	5,1%
Provincie Noord-Holland	77.879	72.765	81.162	6,2%	5,6%	6,2%

Bron: UWV WERKbedrijf

Figuur 4.3 Niet-Werkende Werkzoekenden als percentage van beroepsbevolking, provincie Noord-Holland, naar kenmerken

Bron: UWV WERKbedrijf en CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Figuur 4.3 laat zien wie de NWW-ers nu precies zijn en in welke groepen het percentage het sterkst is toegenomen. NWW-ers zijn vaker vrouw, ouder en lager opgeleid. Dit zijn traditioneel kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt. Echter, de huidige recessie treft tot dusver met nadruk ook mannen, jongeren en hoger opgeleiden. De grootste procentuele groei van het aandeel NWW-ers is te vinden onder hoger opgeleiden. En zoals bij elke recessie stijgt aanvankelijk eerst de jeugdwerkloosheid. Onder ouderen is het aantal NWW-ers het laatste jaar zelfs afgenomen. De vraag blijft echter in welke mate de meer kwetsbare groepen ouderen, vrouwen en lager opgeleiden worden getroffen wanneer in 2010 een groter deel van de banen verloren gaat.

4.3 Werkloze beroepsbevolking

Zoals gezegd is een alternatief begrip voor werkloosheid die van de werkloze beroepsbevolking. In 2003 was nog 5,8% van de beroepsbevolking in Noord-Holland werkloos (tegen 5,4% landelijk). Sinds die tijd is dat percentage langzaam teruggelopen tot 3,8% in 2008 (tegen 4% landelijk), zie Tabel 4.2. Als gevolg van de huidige economische recessie zal dit percentage in de provincie Noord-Holland naar verwachting stijgen tot 5,2% in 2010 (tegen 6,2% landelijk). De meer gunstige ontwikkeling van het werkloosheidspercentage in Noord-Holland is niet alleen toe te schrijven aan de minder sterke conjunctuurgevoeligheid van de sectorstructuur in de provincie, met relatief weinig industrie, maar ook aan de minder sterk groeiende arbeidsparticipatie (zie Hoofdstuk 3).

Het aantal werklozen in de beroepsbevolking van Noord-Holland bedroeg in 2007 ruim 55 duizend.³ Tussen 2008 en 2009 loopt het aantal werklozen in Noord-Holland naar verwachting op met bijna 20 duizend personen. Een groot deel van die werkloosheidsgroei wordt in het tweede deel van 2009 verwacht. Het kan echter ook zijn dat een deel van de beroepsbevolking zich als gevolg van de economische omstandigheden terugtrekt van de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld door het langer volgen van onderwijs of het eerder met pensioen gaan, waardoor het werkloosheidspercentage lager uitkomt dan verwacht.

Uit Tabel 4.2 blijkt dat verreweg het grootste aantal werklozen zich in Amsterdam bevindt.⁴ Tegelijkertijd heeft Amsterdam naar verwachting de relatief kleinste toename van de werkloosheid tussen 2008 en 2010. De grootste relatieve toename van de werkloze beroepsbevolking wordt verwacht in Waterland, West-Friesland en de Kop van

³ Dat zijn er bijna 23 duizend minder dan het aantal NWW-ers, vergelijk Tabel 4.1. Veel NWW-ers zijn dus niet actief op zoek, of op zoek naar een baan voor minder dan 12 uur per week. Het cijfer voor de werkloze beroepsbevolking betreft overigens een gemiddelde over het hele jaar, het NWW-cijfer betreft de stand per 1 juni.

⁴ Het werkloosheidspercentage wijkt in Amsterdam minder af ten opzichte van de rest van de provincie dan het NWW-percentage. Daaruit kan worden geconcludeerd dat er in Amsterdam een grote groep NWW-ers is die niet actief op zoek is naar een baan van tenminste 12 uur per week. Vaak zijn dit mensen met een bijstandsuitkering, waarvan Amsterdam een relatief groot aandeel bezit.

Noord-Holland, vooral omdat daar de grootste toename in deelname aan de beroepsbevolking wordt verwacht. De ook relatief grote verwachte toename van de werkloosheid in IJmond en de Zaanstreek wordt gedomineerd door veranderingen aan de vraagkant (banenverlies).

Tabel 4.2 Werkloze beroepsbevolking, 2007-2010

	Omvang werkloze beroepsbevolking				Werkloosheidspercentage			
	Realisaties		Raming		Realisaties		Raming	
	2007	2008	2009	2010	2007	2008	2009	2010
Kop van Noord-Holland	1.627	2.670	4.249	4.420	2,1%	3,4%	5,4%	5,6%
West-Friesland	1.991	3.270	5.285	5.433	2,1%	3,4%	5,4%	5,6%
Noord-Kennemerland	4.701	4.983	6.525	6.700	3,7%	3,8%	4,9%	5,1%
IJmond	1.706	2.091	3.183	3.490	2,3%	2,8%	4,2%	4,5%
Waterland	2.150	2.425	4.324	4.574	3,0%	3,3%	5,8%	6,1%
Zaanstreek	3.593	3.593	5.528	5.833	4,7%	4,4%	6,6%	6,8%
Amsterdam	24.781	18.966	24.529	22.394	6,6%	4,9%	6,2%	5,7%
Zuid-Kennemerland	5.030	1.812	2.564	2.695	5,0%	1,8%	2,5%	2,6%
Amstel-Meerlanden	4.852	5.585	7.869	8.511	3,3%	3,6%	5,0%	5,3%
Gooi & Vechtstreek	5.039	3.106	4.197	4.271	4,7%	2,8%	3,7%	3,7%
Provincie Noord-Holland	55.469	48.502	68.252	68.323	4,4%	3,8%	5,2%	5,2%
Provincie Utrecht	22.874	19.088	29.111	35.244	3,9%	3,2%	4,8%	5,8%
Provincie Flevoland	10.789	8.531	11.875	13.943	5,9%	4,5%	6,2%	7,2%
Nederland	333.338	308.169	486.668	486.848	4,4%	4,0%	6,1%	6,2%

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Ondanks een sterke economische groei die gepaard gaat met een flinke toename van de bedrijvigheid en het aantal banen, heeft Flevoland te maken met een relatief hoge werkloze beroepsbevolking en een relatief grote toename daarin. Dat heeft alles te maken met de relatief jonge bevolking, waardoor ook het arbeidsaanbod hoog is.

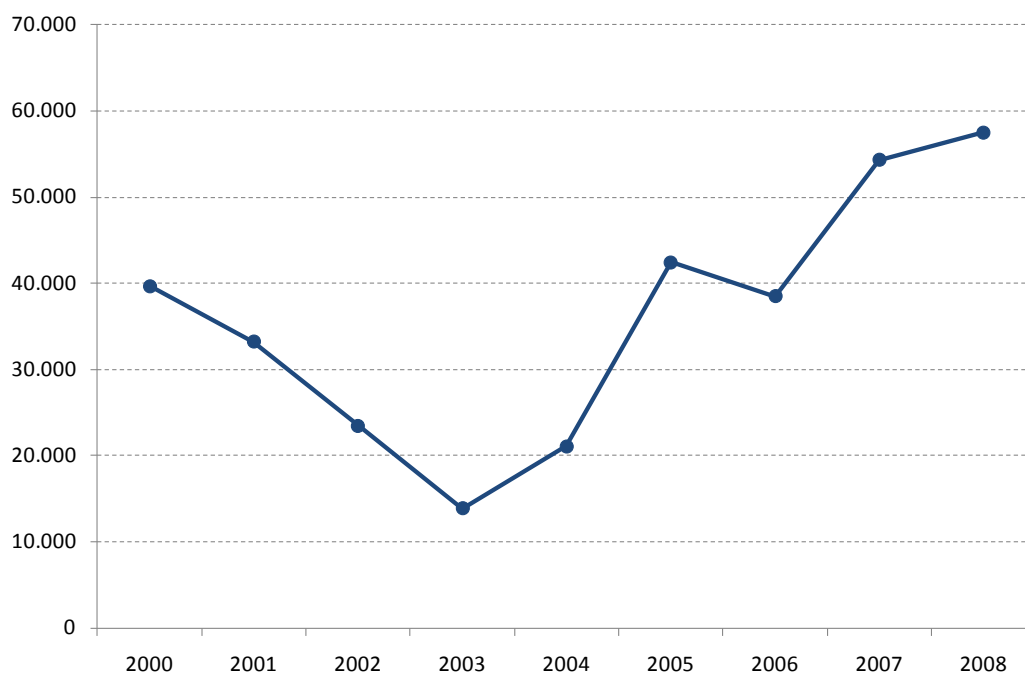
4.4 Vacatures

Als de arbeidsmarkt krappert wordt, blijven er meer vacatures langer onvervuld. Het aantal openstaande vacatures is daarom een goede indicator voor de mate waarin het arbeidsaanbod aansluit op de arbeidsvraag, niet alleen in aantallen, maar ook kwalitatief (kennis en vaardigheden).

Jammer genoeg zijn er in Nederland geen goede recente vacaturegegevens voorhanden. Figuur 4.4 presenteert een raming van de ontwikkeling van het totaal aantal openstaande vacatures tussen 2000 en 2008. Deze raming is het resultaat van een combinatie van

vacaturegegevens van het CBS (2000-2004 en 2006) en het CWI (2003-2008, tegenwoordig UWV WERKbedrijf). De figuur laat een conjunctuurcyclus zien die sterk lijkt op die van de productieontwikkeling. Hoewel ook de verhouding tussen arbeidsvraag en arbeidsaanbod van belang is voor de groei van het aantal vacatures, is op grond van de productieontwikkeling redelijk in te schatten hoe het aantal vacatures zich in de toekomst zal ontwikkelen. Veel belangrijker dan het precieze aantal vacatures is de samenstelling van de vacatures. In welke sectoren bestaan de meeste vacatures en wat voor werknemers worden er precies gevraagd?

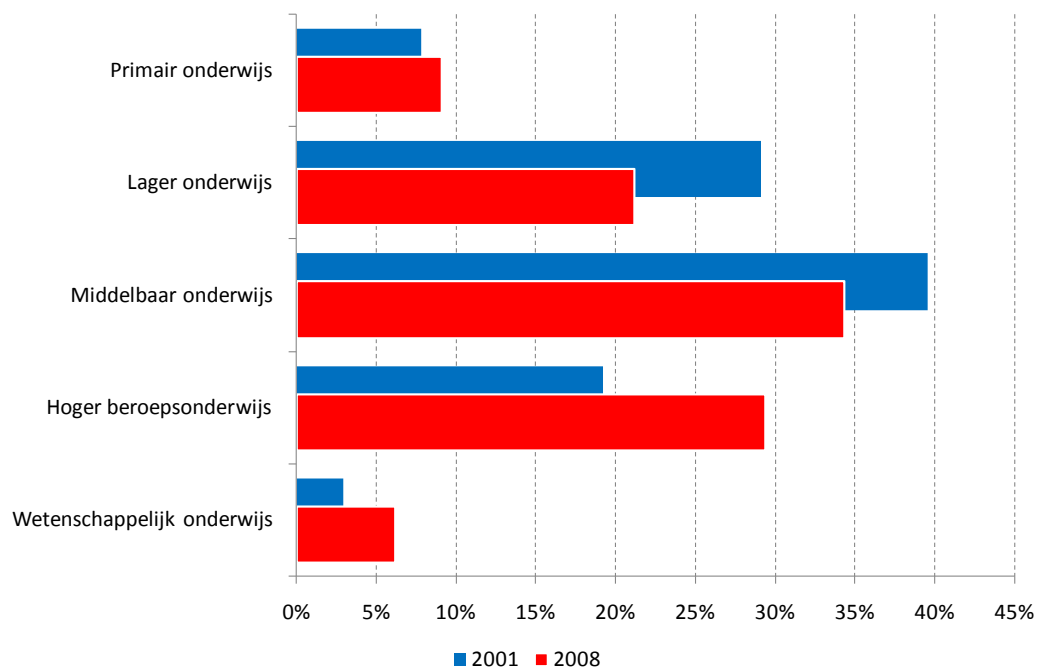
Figuur 4.4 Raming aantal vacatures in de provincie Noord-Holland

Bron: CBS Statline en UWV WERKbedrijf, bewerking en raming SEO Economisch Onderzoek

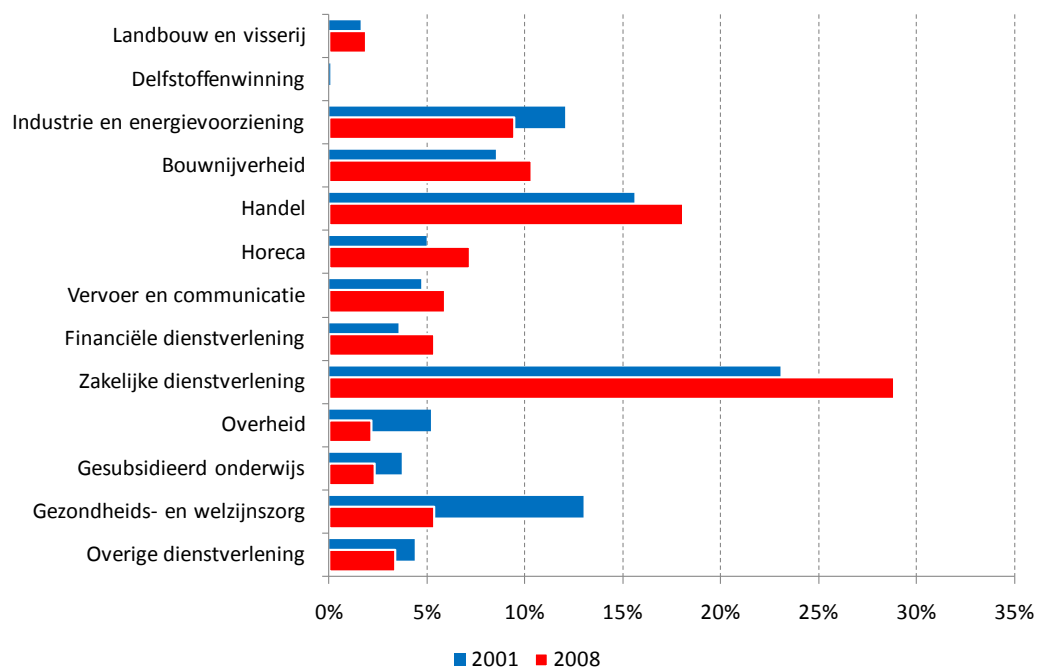
Figuur 4.5 laat het aandeel van de openstaande vacatures naar opleidingsniveau zien. Het gaat hier om landelijke cijfers uit 2001 en 2008. Daaruit komt een duidelijke trend naar een behoefte aan hoger opgeleid personeel naar voren. Het aandeel vacatures waarin wordt gevraagd naar personeel met een wetenschappelijke opleiding is tussen 2001 en 2008 zelfs verdubbeld. Opvallend is dat ook het aandeel vacatures waarin wordt gevraagd naar laaggeschoolde arbeid in die periode iets is gestegen.

Figuur 4.5 Aandeel vacatures naar gevraagd opleidingsniveau, Nederland

Bron: CBS Statline en UWV WERKbedrijf, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Figuur 4.6 Aandeel vacatures naar bedrijfstak, Nederland

Bron: CBS Statline en UWV WERKbedrijf, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Figuur 4.6 laat zien dat vacatures vooral zijn te vinden in de zakelijke dienstverlening, handel, industrie en bouwnijverheid. Dat zijn niet alleen grote sectoren waar veel vacatures ontstaan, maar ook sectoren die een steeds groter deel van het totaal aan vacatures voor hun rekening nemen, met uitzondering van de industrie. Dat zelfde geldt voor de horeca, vervoersector en financiële dienstverlening. De collectieve sectoren overheid, onderwijs en zorg, alsmede de overige dienstverlening hebben in verhouding steeds minder vacatures. Dat is vooral toe te schrijven aan de lagere conjunctuurgevoeligheid van deze sectoren, waardoor hun aandeel in de arbeidsvraag tussen 2001 en 2008 is geslonken. Om diezelfde reden kan worden verwacht dat dit aandeel in 2009 en 2010 weer stijgt.

4.5 Conclusies

In Noord-Holland groeide het aantal mensen dat zich tussen 2003 en 2008 beschikbaar stelde voor de arbeidsmarkt iets sterker dan landelijk, terwijl de groei van het aantal banen iets lager lag. Daardoor is de arbeidsmarkt in Noord-Holland in die periode iets ruimer geworden, in tegenstelling tot het landelijke beeld. Een flinke groei van de beroepsbevolking tegenover een bescheiden banengroei hoeft echter nog geen stijging van de werkloosheid te betekenen. Door een verandering van pendelstromen worden verschillen in vraag en aanbod tussen regio's gecompenseerd, zowel binnen de provincie als tussen provincies.

Het aantal Niet-Werkende Werkzoekenden (NWW-ers) in Noord-Holland bedroeg in juni 2007 bijna 78 duizend, ofwel 6,2% van de totale beroepsbevolking. Een jaar later was dat aantal gedaald tot minder dan 73 duizend (5,6%), maar na de start van de kredietcrisis is het aantal NWW-ers in Noord-Holland weer opgelopen tot ruim 81 duizend (6,2%). Verreweg het grootste aantal en aandeel NWW-ers bevindt zich in Amsterdam. West-Friesland en Amstel-Meerlanden kennen de laagste percentages NWW-ers. In alle regio's is het percentage NWW-ers tussen juni 2008 en juni 2009 toegenomen, maar relatief het snelst in Amstel-Meerlanden, Gooi & Vechtstreek en de Zaanstreek. De Kop van Noord-Holland en de omgeving Haarlem kenden de kleinste groei in het aandeel NWW-ers in die periode.

Een alternatief begrip voor werkloosheid is die van de werkloze beroepsbevolking, het deel van de beroepsbevolking dat minder dan 12 uur per week werkt en actief op zoek is naar een baan van tenminste 12 uur per week. In 2003 was nog 5,8% van de beroepsbevolking in Noord-Holland werkloos (tegen 5,4% landelijk). Sinds die tijd is dat percentage langzaam teruggelopen tot 3,8% in 2008 (tegen 4% landelijk).

Hoewel de groei van de beroepsbevolking tussen 2008 en 2015 lager uitkomt dan in het recente verleden, vooral door vergrijzing en de daardoor dalende bevolkingsgroei, is de banengroei in die periode in vrijwel alle onderscheiden regio's van Noord-Holland

procentueel nog lager. In vrijwel alle regio's wordt de lokale arbeidsmarkt als gevolg van de huidige economische crisis dus ruimer. Dat is met name het geval in Amstel-Meerlanden, de Zaanstreek, de IJmond en Gooi & Vechtstreek. Uitzonderingen zijn de Kop van Noord-Holland, West-Friesland, Waterland en Amsterdam, waar de lokale arbeidsmarkt ondanks de huidige recessie in 2015 naar verwachting krapper zal zijn dan in 2008. Een ruimere arbeidsmarkt leidt per saldo tot een hoger werkloosheidspercentage. Dit percentage zal in de provincie Noord-Holland naar verwachting stijgen tot 5,2% in 2010. Dat is lager dan de verwachting van 6,2% landelijk, hetgeen niet alleen is toe te schrijven aan de minder sterke conjunctuurgevoeligheid van de sectorstructuur in de provincie, maar ook aan de minder sterk groeiende arbeidsparticipatie.

5 Onderwijs

Tot dusver is in deze Monitor vooral aandacht besteed aan de arbeidsvraag en het arbeidsaanbod als stromen die elkaar tegenkomen op de arbeidsmarkt. Een belangrijke factor op de arbeidsmarkt is ook goed en voldoende onderwijs, waarmee jongeren klaar worden gemaakt voor een effectieve inzet op deze arbeidsmarkt. In welke mate het onderwijs in Nederland en specifiek in Noord-Holland daar aan tegemoet komt, is onderwerp van dit hoofdstuk.

Eerst wordt in Paragraaf 5.1 een korte uitleg gegeven van het Nederlandse onderwijsstelsel. Deze uitleg is beperkt tot het reguliere onderwijs. Het speciale onderwijs blijft in dit hoofdstuk buiten beschouwing. Vervolgens wordt in Paragraaf 5.2 de ontwikkeling van het aantal leerlingen in de verschillende onderwijsvormen tussen 2001 en 2009 weergegeven. Tevens wordt aangegeven hoe de leerlingen verdeeld zijn over verschillende opleidingsrichtingen en opleidingsniveaus. In Paragraaf 5.3 komt per onderwijstype de ontwikkeling van het aantal geslaagden aan bod en ten slotte wordt in Paragraaf 5.4 ingegaan op voortijdig schoolverlaters.

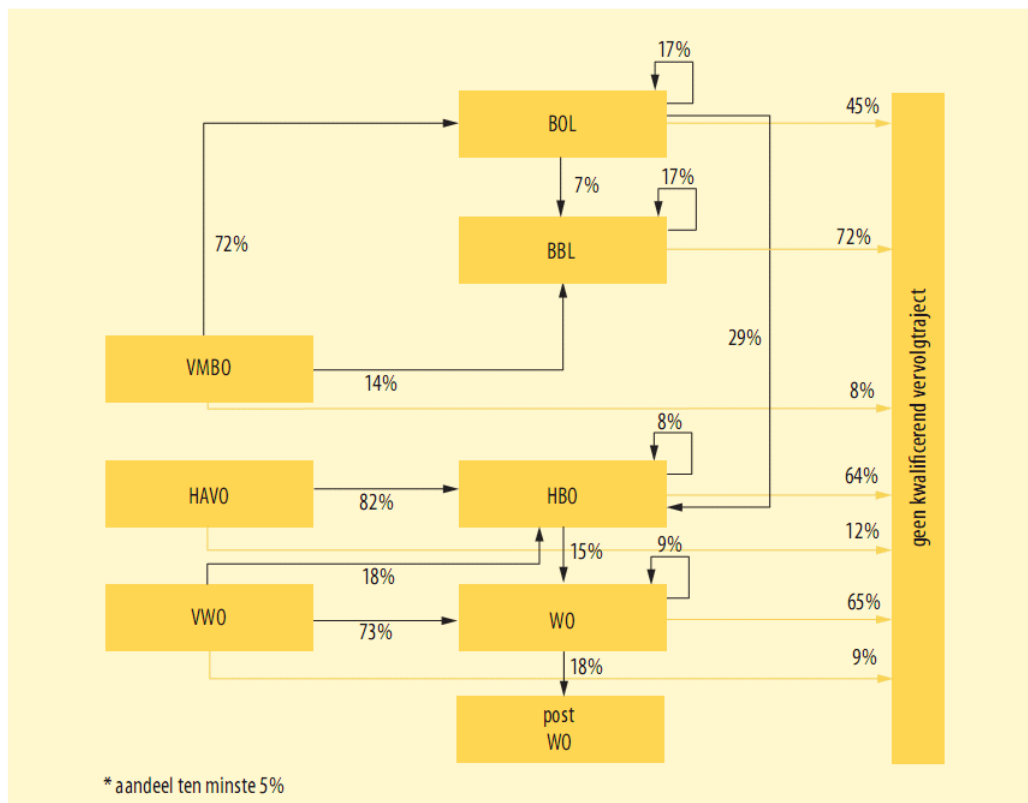
Voor alle cijfers die worden gepresenteerd, geldt dat zij betrekking hebben op jongeren die in Noord-Holland wonen (en in Noord-Holland of elders onderwijs volgen) en dus **niet** op jongeren die in Noord-Holland onderwijs volgen maar daar niet wonen.

5.1 Het Nederlandse onderwijsstelsel⁵

Het Nederlandse onderwijsstelsel bestaat uit basisonderwijs (primair onderwijs), voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs en volwasseneneducatie, en hoger onderwijs. In Figuur 5.1 (ROA, 2009) zijn de onderwijstypen na het basisonderwijs weergegeven, met daarbij de doorstroom van gediplomeerden naar vervolgonderwijs (kwalificerende vervolgtrajecten) in percentages. Deze percentages zijn gebaseerd op een enquête onder gediplomeerde schoolverlaters. De uitstroom naar 'geen kwalificerend vervolgtraject' is de groep die uit het onderwijs stapt en zich niet hoger kwalificeert. Dit zijn voor een groot deel jongeren met diploma die zich aanbieden op de arbeidsmarkt, maar ook voortijdig schoolverlaters. BOL en BBL staan voor twee leerwegen in het MBO. Leerlingstromen kleiner dan 5% zijn in het schema van Figuur 5.1 weggelaten, zodat de uitstroompercentages voor de onderwijstypes niet optellen tot 100%.

⁵ Gebaseerd op Organisatie van het onderwijssysteem in Nederlands 2007/08, Europese Commissie / SEO.

Figuur 5.1 Overzicht structuur onderwijsstelsel in Nederland

Bron: ROA (2009)

Voortgezet onderwijs

Leerlingen worden na het primair onderwijs toegelaten tot het voortgezet onderwijs en hebben dan gemiddeld de leeftijd van 12 jaar. Voor toelating tot het voortgezet onderwijs moet de leerling een onderzoek hebben ondergaan naar de geschiktheid voor die schooltypen (het merendeel van de scholen gebruikt daarvoor de CITO-toets). Meer dan de helft van alle leerlingen in het eerste leerjaar van het voortgezet onderwijs zit in een zogeheten 'dakpanklas'. Dat zijn klassen van twee aan elkaar grenzende schoolsoorten, zoals VMBO/HAVO of HAVO/VWO.

VMBO (inclusief LWO)

Het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (VMBO) heeft een duur van vier jaar en heeft een funderend karakter, zowel in de onderbouw als in het beroepsvoorbereidende deel. Het VMBO is geen eindonderwijs, maar legt de grondslag voor aansluitend beroepsonderwijs. Aan het eind van het tweede leerjaar kiezen VMBO-leerlingen een sector en leerweg. De leerlingen hebben de keuze uit vier leerwegen, de basisberoepsgerichte (BB), kaderberoepsgerichte (KB), gemengde (GL) en theoretische

leerweg (TL). Elke leerweg kent een keuze uit vier sectoren. In elke sector zijn vakken gegroepeerd die aansluiten op vervolg- en beroepsopleidingen. De sectoren zijn:

- techniek
- zorg en welzijn
- economie
- landbouw

Sinds 2003 kunnen VMBO-leerlingen die de theoretische leerweg met een diploma hebben afgesloten, doorstromen naar het vierde leerjaar van het HAVO. Leerlingen die juist moeite hebben om een diploma te halen en meer begeleiding nodig hebben, vallen onder het leerweg ondersteunend onderwijs (LWOO). De leerling volgt regulier onderwijs in één van de vier leerwegen van het VMBO, maar door aparte klassen, bijles of huiswerkklassen is er extra begeleiding. Scholen kunnen zelf bepalen of en hoe zij LWOO aanbieden.

HAVO en VWO

Het hoger algemeen voortgezet onderwijs (HAVO) duurt vijf jaar en biedt algemene maatschappelijke voorbereiding en persoonlijke vorming en is een voorbereiding op het hoger beroepsonderwijs. Met een HAVO-diploma kunnen leerlingen ook worden toegelaten tot het vijfde leerjaar van het VWO.

Het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (VWO) heeft een cursusduur van zes jaar en kent de schooltypen atheneum, gymnasium (Latijnse en Griekse taal en letterkunde verplicht) en lyceum (combinatie van atheneum en gymnasium). Het VWO is een voorbereiding op het wetenschappelijk onderwijs.

Alle leerlingen kiezen vanaf het vierde (HAVO en VWO) of het vijfde leerjaar (VWO) een profiel uit de volgende vier profielen:

- cultuur en maatschappij
- economie en maatschappij
- natuur en gezondheid
- natuur en techniek

Elk profiel bestaat uit:

- hetzelfde gemeenschappelijk deel, dat tussen de 40 en 46% van de tijd in beslag neemt;
- een profieldeel, met vakken die specifiek zijn voor het gekozen profiel, dat 36 à 38% van de tijd in beslag neemt;
- een vrij deel, waar leerlingen zelf kiezen uit het aanbod dat de school zelf of in samenwerking met anderen aanbiedt; de omvang van het vrije deel is afhankelijk van de studielast in het profieldeel, 18 à 21% van de tijd.

MBO

Middelbaar beroepsonderwijs (MBO) is één van de drie onderdelen van de beroepsonderwijskolom. Het MBO is gericht op de theoretische en praktische voorbereiding voor de uitoefening van beroepen. Het gaat om beroepen waarvoor een beroepskwalificerende opleiding is vereist of nuttig kan zijn. Het MBO richt zich primair op jongeren vanaf 16 jaar en kent drie sectoren:

- economie
- techniek
- dienstverlening en gezondheid

De opleidingen worden op vier kwalificatieniveaus aangeboden:

- Niveau 1: de assistent-opleiding leidt op voor eenvoudige uitvoerende werkzaamheden. Dit niveau is bedoeld voor deelnemers die niet in staat zijn een startkwalificatie (niveau 2) te behalen, maar zo toch een diploma kunnen krijgen.
- Niveau 2: de basisberoepsopleiding leidt op voor uitvoerende werkzaamheden van enigszins gecompliceerde routines en standaardprocedures. Het behalen van het diploma op dit niveau betekent dat de afgestudeerde over een startkwalificatie beschikt, die iedere burger minimaal zou moeten behalen.
- Niveau 3: de vakopleiding, waarmee de afgestudeerde in staat is volledig zelfstandig werkzaamheden uit te voeren, zich te verantwoorden tegenover collega's en het toepassen van standaardprocedures door anderen te controleren en begeleiden.
- Niveau 4: de middenkaderopleiding en de specialistenopleiding leiden op tot volledige zelfstandige uitvoering van werkzaamheden met brede inzetbaarheid dan wel specialisatie. Dit niveau vereist beroepsonafhankelijke vaardigheden, zoals tactisch en strategisch handelen. De afgestudeerde zal een hiërarchische, formele en organisatorische verantwoordelijkheid gaan dragen.

Alle opleidingen kunnen in principe via twee leerwegen worden gevolgd:

- een beroepsopleidende leerweg (BOL), waarbij de omvang van de beroepspraktijkvorming tussen de 20 en 60% ligt;
- een beroepsbegeleidende leerweg (BBL) waarbij het percentage beroepspraktijkvorming meer dan 60% is (voormalig leerlingwezen) en de leerling een arbeidsovereenkomst met de werkgever heeft.

Hoger onderwijs

Het hoger onderwijs bestaat uit hoger beroepsonderwijs (HBO) en wetenschappelijk onderwijs (WO). Voor toelating tot een bachelor opleiding aan het HBO geldt als vooropleidingseis het bezit van:

- een diploma MBO middenkaderopleiding of diploma MBO specialistenopleiding (niveau 4)

- een diploma HAVO;
- een diploma VWO.

Toelating tot het wetenschappelijk onderwijs is mogelijk met het diploma VWO, het propedeutisch examen of het einddiploma van het HBO.

Nederland is in het studiejaar 2002 gestart met de bachelor-masterstructuur in het hoger onderwijs, waarbij het onderscheid in oriëntatie tussen hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs is gehandhaafd. Inmiddels zijn alle vierjarige HBO-opleidingen en een groot deel van de opleidingen in het wetenschappelijk onderwijs omgezet naar bachelor- en masteropleidingen. In het wetenschappelijk onderwijs duurt de bacheloropleiding drie jaar. De masteropleiding duurt meestal een of twee jaar. Alle HBO-bacheloropleidingen duren vier jaar. Ook binnen het HBO zijn er erkende masteropleidingen. Bacheloropleidingen zijn ingedeeld in zogenaamde 'smalle' of 'brede' bachelors. De smalle bachelor is gericht op een bepaald vakgebied. De brede bacheloropleiding is multidisciplinair. Dit betekent dat de opleiding zich ook op programma-onderdelen uit andere opleidingen richt.

5.2 Leerlingenaantallen per schooltype

Hieronder worden steeds de belangrijkste trends in leerlingenaantallen op provinciaal niveau weergegeven. Voor gedetailleerde cijfers op regionaal niveau wordt verwezen naar de website www.noord-holland.nl. Onder het thema Jeugd, Zorg & Welzijn vindt u de pagina Arbeidsmarkt & Onderwijs, waarop u de gedetailleerde cijfers terug kunt vinden.

Basisonderwijs

Sinds 2001 is het aantal leerlingen in het basisonderwijs in Nederland nagenoeg stabiel gebleven. In Noord-Holland als geheel is het aantal leerlingen licht gestegen, zie Tabel 5.1. Binnen Noord-Holland groeit het aantal leerlingen in de regio's Amstel-Meerlanden, Gooi- en Vechtstreek, Noord-Kennemerland, West-Friesland en Zaanstreek. In de Kop van Noord-Holland doet zich een daling voor en in de overige regio's is het aantal leerlingen nagenoeg gelijk gebleven.

Tabel 5.1 Ontwikkelingen leerlingenaantallen basisonderwijs in Nederland en Noord-Holland, 2001-2009

	2001	2006	2007	2008	2009
Nederland	1.598.106	1.597.777	1.595.279	1.597.480	1.597.387
Noord-Holland	240.970	245.384	245.619	246.609	247.733

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Voortgezet onderwijs

In de periode 2001-2006 is het aantal leerlingen in het voortgezet onderwijs in Nederland met 8% gestegen, in Noord-Holland was dat 14%, zie Tabel 5.2. In de jaren 2007-2009 blijft het aantal leerlingen stabiel, zowel in Nederland als geheel, als in de provincie Noord-Holland.

Tabel 5.2 Ontwikkelingen leerlingenaantallen voortgezet onderwijs in Nederland en Noord-Holland 2001-2009

	2001	2006	2007	2008	2009
Nederland	853.170	919.999	921.497	920.483	921.900
Noord-Holland	120.400	137.554	137.745	138.188	138.900
<i>Noord-Holland, naar jaar en type</i>					
Totaal klas 1 en 2*	55.100	60.536	59.555	59.450	59.500
VMBO, klas 3 en 4	27.700	33.118	32.790	31.838	32.100
HAVO en VWO, klas 3 t/m 6	37.600	43.900	45.400	46.900	47.300

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

* Aangezien op veel scholen in de eerste twee klassen verschillende onderwijstypen worden gecombineerd, kan geen onderscheid worden gemaakt naar schooltype voor klas 1 en 2.

Binnen Noord-Holland is het aantal leerlingen in het voortgezet onderwijs in de periode 2001-2009 het sterkst gegroeid in Amstel-Meerlanden, Waterland, IJmond en West-Friesland (meer dan 20%). In Amsterdam en Zuid-Kennemerland is de stijging het minst sterk geweest (minder dan 10%). In geen enkele regio in Noord-Holland heeft zich een daling van het leerlingenaantal in het voortgezet onderwijs voorgedaan.

Per jaar en schooltype is de ontwikkeling van leerlingaantallen in Noord-Holland als volgt:

- Klas 1 en 2: stijging met 9% in de periode 2001-2006, daarna lichte daling.
- VMBO klas 3 en 4: stijging met 20% in de periode 2001-2006, daarna een lichte daling.
- HAVO en VWO, klas 3 t/m 6: stijging met 17% in de periode 2001-2006, daarna stijgt het aantal leerlingen door. In 2009 is er een stijging van 26% ten opzichte van 2001.

Tabel 5.3 Verdeling van leerlingen naar sectoren, VMBO klas 3 en 4 in Nederland, 2001 en 2009

	2001	2009
Aandeel techniek	20,0%	17,2%
Aandeel landbouw	7,3%	8,5%
Aandeel economie	19,2%	16,6%
Aandeel zorg en welzijn	18,4%	18,7%
Aandeel combinatie	0,0%	2,6%
Aandeel onbekend (theoretische leerweg)	35,0%	36,4%

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Voor VMBO klas 3 en 4 is de verdeling van het aantal leerlingen naar sectoren weergegeven in Tabel 5.3. Het aandeel leerlingen dat voor de sectoren techniek en economie kiest is in de periode 2001-2009 gedaald. Het aandeel leerlingen dat voor landbouw, zorg en welzijn of een combinatiesector kiest is gestegen. Van een deel van de leerlingen is niet bekend welke sector zij hebben gekozen. Hieronder vallen vooral VMBO-leerlingen in de theoretische leerweg. Dit aandeel stijgt ook.

Tabel 5.4 Verdeling aantal leerlingen naar profielen, HAVO en VWO klas 4, 5 en 6 in Nederland, 2001 en 2009

	2001	2009
Aandeel natuur en techniek	11,2%	12,6%
Aandeel natuur en gezondheid	14,3%	23,4%
Aandeel economie en maatschappij	26,3%	34,0%
Aandeel cultuur en maatschappij	18,9%	20,8%
Aandeel gecombineerd profiel	8,2%	8,6%
Aandeel zonder profiel of profiel onbekend	21,2%	0,6%

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Voor HAVO en VWO klas 4, 5 en 6 is de verdeling van het aantal leerlingen naar profielen weergegeven in Tabel 5.4. Het valt op dat het aandeel van alle profielen stijgt. Dit komt omdat in 2001 van meer dan een vijfde van de leerlingen nog geen profiel bekend was. In 2009 is de situatie veranderd en is van (nagenoeg) alle leerlingen bekend welk profiel zij hebben gekozen. De sterkste stijgingen komen voor rekening van de profielen 'natuur en gezondheid' en 'economie en maatschappij'. De aandelen van 'natuur en techniek', 'cultuur en maatschappij' en gecombineerde profielen laten een relatief bescheiden stijging zien.

Middelbaar beroepsonderwijs (MBO)

In de periode 2001-2006 is het aantal leerlingen in het MBO in Nederland met 6% gestegen, in Noord-Holland zelfs met 10%, zie Tabel 5.5. In de jaren 2007-2009 houdt

de groei aan. In 2009 is het aantal MBO-leerlingen in Nederland ten opzichte van 2001 gegroeid met 13%. In Noord-Holland is het aantal MBO-leerlingen tussen 2001 en 2009 gegroeid met 19%.

Tabel 5.5 Ontwikkelingen leerlingenaantallen MBO in Nederland en Noord-Holland 2001-2009

	2001	2006	2007	2008	2009
Nederland	454.300	483.812	496.227	509.642	514.594
Noord-Holland	60.800	67.044	68.217	71.533	72.200

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Binnen Noord-Holland is het aantal leerlingen in het MBO in de periode 2001-2009 het sterkst gegroeid in Amstel-Meerlanden, IJmond en Zaanstreek (meer dan 30%). In de Kop van Noord-Holland en Noord-Kennemerland is de stijging het minst sterk geweest (minder dan 10%). In geen enkele regio in Noord-Holland heeft zich een daling van het aantal leerlingen in het MBO voorgedaan.

Tabel 5.6 Verdeling van leerlingen naar opleidingsrichtingen MBO in Nederland, 2001 en 2009

	2001	2009
Aandeel onderwijs	2,1%	2,3%
Aandeel vormgeving en audiovisuele productie	3,2%	4,4%
Aandeel handel, administratie en juridische ondersteuning	21,0%	19,2%
Aandeel ICT	4,7%	4,3%
Aandeel techniek, industrie en bouw	22,0%	22,2%
Aandeel landbouw en dieren	4,2%	4,1%
Aandeel gezondheidszorg en welzijn	23,7%	23,4%
Aandeel persoonlijke dienstverlening, vervoer	17,9%	18,5%
Aandeel algemeen	1,2%	1,7%

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Voor het MBO is een uitsplitsing naar opleidingsrichtingen gemaakt, zie Tabel 5.6. Tussen 2001 en 2009 hebben zich weinig grote verschuivingen voorgedaan tussen de opleidingsrichtingen. Het aandeel leerlingen voor 'vormgeving en audiovisuele productie' stijgt het sterkst, het aandeel leerlingen voor 'handel, administratie en juridische ondersteuning' daalt het sterkst.

Hoger beroepsonderwijs (HBO)

In de periode 2001-2006 is het aantal HBO-leerlingen in Nederland met 14% gestegen, in Noord-Holland met maar liefst 22%. In de jaren 2007-2009 houdt de groei aan. In 2009 is het aantal HBO-leerlingen in Nederland ten opzichte van 2001 gegroeid met 22%. In Noord-Holland bedraagt die stijging 33%.

Tabel 5.7 Ontwikkelingen leerlingenaantallen HBO in Nederland en Noord-Holland 2001-2009

	2001	2006	2007	2008	2009
Nederland	312.700	356.840	366.690	374.380	381.700
Noord-Holland	42.663	51.952	53.696	54.747	56.600

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Binnen Noord-Holland is het aantal leerlingen in het HBO in de periode 2001-2009 het sterkst gegroeid in Amsterdam, Amstel-Meerlanden, IJmond, Noord-Kennemerland en Waterland (meer dan 30%). West-Friesland is de enige regio waar over de gehele periode 2001-2009 gezien een lichte daling optreedt. Deze daling vindt plaats in de periode 2001-2003. Daarna stijgt het aantal HBO-ers in West-Friesland ieder jaar weer. De andere regio's laten allen een stijging zien in de periode 2001-2009 van 10 tot 30%.

Tabel 5.8 Verdeling van leerlingen naar opleidingsrichtingen HBO in Nederland, 2001 en 2009

	2001	2009
Aandeel onderwijs	19,9%	20,2%
Aandeel taalwetenschappen, geschiedenis, kunst	5,3%	6,1%
Aandeel sociale wetenschappen, bedrijfskunde	31,8%	30,6%
Aandeel natuurwetenschappen, informatica	5,9%	5,7%
Aandeel techniek, industrie, bouwkunde	10,4%	8,1%
Aandeel landbouw, diergeneeskunde	1,3%	1,1%
Aandeel gezondheidszorg, welzijn	18,9%	18,8%
Aandeel persoonlijke dienstverlening, vervoer	6,6%	9,5%

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Ook in het HBO hebben zich in de periode 2001-2009 geen zeer grote verschuivingen voorgedaan in de aandelen van de diverse opleidingsrichtingen (zie Tabel 5.8). De aandelen leerlingen voor de opleidingsrichtingen 'persoonlijke dienstverlening, vervoer' en 'taalwetenschappen, geschiedenis, kunst' stijgen het sterkst. De aandelen leerlingen voor de opleidingsrichtingen 'techniek, industrie, bouwkunde' en 'sociale wetenschappen, bedrijfskunde' laten de sterkste daling zien tussen 2001 en 2009.

Wetenschappelijk onderwijs (WO)

In de periode 2001-2006 is het aantal WO-studenten in Nederland met 24% gestegen, in Noord-Holland ligt dat iets hoger op 26%. In de jaren 2007-2009 houdt die groei aan. In 2009 is het aantal WO-studenten in Nederland ten opzichte van 2001 gegroeid met 30%. In Noord-Holland is de stijging van het aantal WO-studenten tussen 2001 en 2009 zelfs 38%.

Tabel 5.9 Ontwikkelingen studentenaantallen WO in Nederland en Noord-Holland 2001-2009

	2001	2006	2007	2008	2009
Nederland	166.310	205.880	208.610	212.720	216.900
Noord-Holland	29.804	37.617	38.747	39.838	41.200

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Binnen Noord-Holland is het aantal WO-studenten in de periode 2001-2009 het sterkst gegroeid in Amsterdam, Noord-Kennemerland en Zaanstreek (meer dan 30% gestegen). In de Kop van Noord-Holland en West-Friesland is nagenoeg geen stijging te zien. In de andere regio's stijgt het aantal WO-studenten met tussen de 10 en 30%. In geen enkele regio in Noord-Holland heeft zich tussen 2001 en 2009 een daling van het aantal studenten in het wetenschappelijk onderwijs voorgedaan.

Tabel 5.10 Verdeling van leerlingen naar opleidingsrichtingen WO in Nederland, 2001 en 2009

	2001	2009
Aandeel onderwijs	3,6%	3,9%
Aandeel taalwetenschappen, geschiedenis, kunst	12,3%	13,6%
Aandeel sociale wetenschappen, bedrijfskunde	50,3%	49,3%
Aandeel natuurwetenschappen, informatica	8,4%	7,7%
Aandeel techniek, industrie, bouwkunde	10,5%	8,4%
Aandeel landbouw, diergeneeskunde	1,5%	1,2%
Aandeel gezondheidszorg, welzijn	12,6%	14,8%
Aandeel persoonlijke dienstverlening, vervoer	0,9%	0,9%
Aandeel onbekende richting	0,0%	0,1%

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

De uitsplitsing naar opleidingsrichtingen voor het WO is weergegeven in Tabel 5.10. In de periode 2001-2009 hebben zich geen zeer grote verschuivingen voorgedaan in de diverse opleidingsrichtingen. De aandelen leerlingen voor de opleidingsrichtingen 'gezondheidszorg, welzijn' en 'taalwetenschappen, geschiedenis, kunst' stijgen het sterkst. De aandelen leerlingen voor de opleidingsrichtingen 'techniek, industrie, bouwkunde', 'sociale wetenschappen, bedrijfskunde' en 'natuurwetenschappen, informatica' laten de sterkste daling zien.

Conclusies

Op grond van de ontwikkeling van de leerlingenaantallen en de verdeling over de diverse opleidingsrichtingen kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- Het aantal leerlingen op alle onderwijsvormen met uitzondering van het basisonderwijs is in het afgelopen decennium gestegen. Dat duidt, naast een groei van het aantal jongeren, op een langer wordende schoolcarrière van leerlingen.

Langer doorleren en doorstuderen leidt tot een lagere arbeidsparticipatie onder jongeren. Dat is in overeenstemming met de cijfers in Hoofdstuk 3.

- De percentuele groei van het aantal leerlingen is het grootst geweest in het hoger onderwijs en dan met name in het wetenschappelijk onderwijs. Dat duidt op een steeds hogere gemiddelde opleiding van jongeren, onder meer door het ‘stapelen’ van opleidingen (bijvoorbeeld HAVO, MBO en HBO). Dit geldt zowel voor Nederland als voor Noord-Holland.
- De groei van het aantal leerlingen aan de diverse onderwijsvormen is in de provincie Noord-Holland het afgelopen decennium structureel hoger geweest dan in Nederland als geheel. Het verschil in percentuele groei is het grootst in het hoger onderwijs. Dat duidt mogelijk op een snellere stijging van het gemiddelde opleidingsniveau van jongeren in Noord-Holland dan in de rest van Nederland. Dat zou Noord-Holland een relatief gunstige economische positie kunnen geven.
- De grootste groei van het aandeel leerlingen heeft niet plaatsgevonden in de exacte en technische richtingen, zeker niet in het hoger onderwijs. In de meer technische richtingen is eerder sprake van een afname van het aandeel dan een toename. Dat hoeft echter nog geen afname van het absolute aantal leerlingen in de technische richtingen te betekenen.

5.3 Aantal geslaagden

In deze paragraaf wordt eerst de ontwikkeling van het aantal geslaagden in beeld gebracht. Tabel 5.11 laat zien dat het aantal geslaagden in Noord-Holland vanaf 2001 tot en met 2006 duidelijk is toegenomen. Daarna vlakt de toename af. Het percentage geslaagden (ten opzichte van het totaal aantal leerlingen) blijft door de jaren heen nagenoeg stabiel en ligt voor Nederland iets hoger dan voor Noord-Holland.

Tabel 5.11 Aantal geslaagden in Nederland en Noord-Holland (absoluut en als percentage van het aantal leerlingen 2001-2009)

	2001	2006	2007	2008	2009
Nederland	374.490	433.962	437.992	439.900	444.000
Noord-Holland	51.658	64.379	64.410	65.300	66.300

Bron: CBS Statline, bewerkingen SEO Economisch Onderzoek

Voor Noord-Holland is het aantal geslaagden vervolgens uitgesplitst naar onderwijstype in Tabel 5.12. In deze tabel valt op dat het aandeel afgestudeerden in het wetenschappelijk onderwijs duidelijk is toegenomen. Deze stijging is het sterkst tussen 2001 en 2006, namelijk van 9% naar 14%. Vervolgens zet de groei nog door in 2007 naar 16%. Omdat de groei van het aantal afgestudeerden het kleinst is voor het MBO, neemt het aandeel afgestudeerden aan het MBO af.

Tabel 5.12 Aantal geslaagde leerlingen naar onderwijstype, 2001-2009 in Noord-Holland (absoluut en als percentage van het totaal aantal geslaagden)

	2001		2006		2007		2008		2009	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
VMBO	12.800	25	15.300	24	15.200	24	15.100	23	15.200	23
HAVO	4.700	9	5.604	9	5.842	9	5.900	9	6.000	9
VWO	3.900	8	4.699	7	4.802	7	4.900	8	4.900	7
MBO, niveau 1	2.000	4	2.229	3	1.935	3	2.000	3	2.000	3
MBO, niveau 2	5.600	11	6.137	10	5.731	9	5.800	9	5.900	9
MBO, niveau 3	4.700	9	5.196	8	4.828	7	4.900	8	4.900	7
MBO, niveau 4	6.200	12	6.857	11	6.465	10	6.500	10	6.600	10
HBO	7.319	14	9.060	14	9.411	14	9.700	15	10.000	15
WO	4.439	9	9.297	14	10.196	16	10.500	16	10.800	16
Totaal	51.658	100	64.379	100	64.410	100	65.300	100	66.300	100

Bron: CBS Statline, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Conclusies

Voor 2007 zijn de percentages geslaagden voor de verschillende onderwijstypen per regio met elkaar vergeleken. Hieruit kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- Doordat Amsterdam een universiteitsstad is en er dus veel studenten wonen, ligt het percentage afgestudeerden aan de universiteit (32%) veruit het hoogst van alle regio's en twee keer zo hoog als het provinciale gemiddelde. Het percentage afgestudeerden op HBO-niveau ligt in Amsterdam iets boven het provinciale gemiddelde, namelijk 3%.
- In de regio's beneden het Noordzeekanaal (waar we ook Amsterdam toe rekenen) is het aandeel geslaagden voor VWO, HBO en universiteit zonder uitzondering hoger dan in de regio's boven het Noordzeekanaal (waar we ook IJmond toe rekenen).
- Omgekeerd ligt in de regio's boven het Noordzeekanaal het aandeel geslaagden voor VMBO en MBO zonder uitzondering hoger dan in de regio's beneden het Noordzeekanaal.

5.4 Voortijdig schoolverlaters

Voortijdig schoolverlaten wordt algemeen beschouwd als één van de grote problemen van het huidige Nederlandse onderwijs (Van der Steeg en Webbink, 2006). De bezorgdheid over voortijdig schoolverlaten is gebaseerd op de mogelijke consequenties met betrekking tot de kansen op de arbeidsmarkt of maatschappelijke participatie. Zo

kan voortijdig schoolverlaten een voorbode zijn van ‘uitval’ uit de samenleving, bijvoorbeeld in de vorm van werkloosheid, sociale uitsluiting of deelname aan criminele activiteiten.

De Nederlandse overheid heeft het bestrijden van voortijdig schoolverlaten tot één van de speerpunten van beleid gemaakt. In het Lissabon Akkoord is afgesproken dat Nederland tussen 2002 en 2012 de jaarlijkse voortijdige schooluitval vermindert met 50 procent. Dat betekent dat het aantal leerlingen dat uitvalt in 2012 gereduceerd moet zijn tot 35.000. In het schooljaar 2007/2008 telde Nederland nog 48.800 voortijdige schoolverlaters. In zes jaar tijd heeft er een reductie plaats gevonden van 30 procent. De komende jaren zal er flink aan getrokken moeten worden om de beoogde doelstelling in 2012 te halen.

Definitie voortijdig schoolverlaten in Nederland

Voortijdig schoolverlaten houdt in dat een jongere onder de 23 jaar langer dan vier weken geen onderwijs heeft gevolgd en/of van school vertrekt zonder een startkwalificatie te hebben behaald. Een startkwalificatie is een HAVO- of VWO-diploma of een MBO-diploma op niveau 2. In het Nederlandse onderwijs- en arbeidsmarktbeleid wordt de startkwalificatie gezien als het minimale niveau dat nodig is om voldoende toegerust de arbeidsmarkt te betreden en om zich gedurende de beroepsloopbaan verder te kunnen ontwikkelen (OCW, 1993). Het beleid is er dan ook op gericht om zo veel mogelijk jongeren een startkwalificatie te laten halen.

Voortijdig schoolverlaten in Noord-Holland

Tabel 5.13 laat het aantal voortijdig schoolverlaters (vsv'ers) zien op landelijk niveau en voor de provincie Noord-Holland voor de jaren 2006, 2007 en 2008. In 2006 kwam 19% van het aantal vsv'ers uit de provincie Noord-Holland. In 2007 en 2008 daalde dit tot 18%. Binnen de provincie Noord-Holland komt ongeveer een derde van de vsv'ers uit Amsterdam. Het relatieve aandeel schoolverlaters zonder startkwalificatie is in Amsterdam over de afgelopen drie jaar wel gedaald. Na Amsterdam komen de meeste vsv'ers uit de regio's Amstel-Meerlanden en Noord-Kennemerland.

Tabel 5.13 Aantal voortijdig schoolverlaters in Nederland en Noord-Holland 2006-2008

	2006	2007	2008
Nederland	54.090	52.715	48.796
Provincie Noord-Holland	10.419	9.567	8.780
Amstel-Meerlanden	996	981	846
Amsterdam	3.532	3.017	2.792
Gooi en Vechtstreek	819	842	728
IJmond	580	572	518
Kop van NH	649	515	527
Noord-Kennemerland	1.018	947	912
Waterland	593	585	547
Westfriesland	770	758	696
Zaanstreek	669	625	592
Zuid-Kennemerland	793	725	622

Bron: Ministerie van OCW, via www.voortijdigschoolverlaten.nl/VSV-verkenner

In alle regio's ligt het aantal schoolverlaters in 2008 lager dan in 2006. Veel partijen (onderwijsinstellingen, PAOs, gemeenten) in Noord-Holland zetten zich in voor vermindering van voortijdig schoolverlaten. Dit is een positieve tendens. De Provincie voert ook beleid om voortijdig schoolverlaten te bestrijden. Dit beleid bestaat onder meer uit:

- Verbeterde registratie van voortijdig schoolverlaten, zodat beleid gericht kan worden ingezet.
- Ondersteunen van projecten op scholen om overstap van VMBO naar MBO te verbeteren.
- Creëren van leerwerkplekken voor definitieve schoolverlaters.

Kenmerken voortijdig schoolverlaters

Voortijdig schoolverlaten komt relatief vaak voor bij leerlingen uit de lagere sociale milieus (laag opleidingsniveau ouders), leerlingen uit éénoudergezinnen, leerlingen die met een achterstand het voortgezet onderwijs betreden (lage CITO eindscores), allochtone leerlingen, en leerlingen uit de grote steden (Van der Steeg en Webbink, 2006). Al deze factoren hebben een zelfstandige invloed op het voortijdig schoolverlaten. Vooral als er sprake is van een cumulatie van deze factoren neemt de kans op voortijdig schoolverlaten sterk toe.

In Amsterdam komen relatief veel leerlingen uit deze kwetsbare groepen. Zo bestaat het aantal huishoudens in Amsterdam in 2008 voor 9% uit éénoudergezinnen. Dit komt neer op ongeveer 38.000 éénouderhuishoudens. In de regio's Amstel-Meerlanden, Waterland en Zaanstreek bestaat 7% van de huishoudens uit slechts één ouder. In de overige regio's in Noord-Holland is dit 6%. Amsterdam kent eveneens een hoog percentage allochtone leerlingen: 69% van de leerlingen in het voortgezet onderwijs en het MBO was in

2006/2007 allochtoon. In de overige regio's in Noord-Holland schommelt dit percentage tussen de 15 en 30%. Veruit het grootste deel van de allochtone leerlingen heeft bovendien een niet-Westerse achtergrond.

Binnen het voortgezet onderwijs komt voortijdig schoolverlaten voornamelijk voor in het VMBO, en veel minder in HAVO en VWO. De meeste schooluitval vindt echter plaats in het MBO. Bijna 70% van het aantal voortijdig schoolverlaters komt uit het MBO. Binnen het VMBO komt voortijdig schoolverlaten relatief het meest voor in het leerwegondersteunend onderwijs (LWOO), de leerlingen die extra begeleiding behoeven, en vooral op het laagste niveau, dat van de basisberoepsgerichte leerweg. Binnen het LWOO verlaat 19% van de leerlingen het vierde leerjaar zonder basisdiploma.

Ook in het MBO concentreert voortijdig schoolverlaten zich op het laagste niveau (niveau 1, dat van de assistent-opleidingen). De uitval in het MBO is het grootst in het eerste leerjaar en neemt sterk af naarmate de opleiding vordert. Zo is het uitvalpercentage maar liefst 47% onder leerlingen binnen de beroepsopleidende leerweg (BOL) van de assistent-opleidingen. Binnen de beroepsbegeleidende leerweg (BBL) is dit 42%. Op de hogere niveaus ligt het uitvalpercentage een stuk lager. Zo bedraagt de uitval op niveau 4 van BOL- en BBL-opleidingen minder dan 10%. Deze sterke afname suggereert aansluitingsproblemen tussen het VMBO en MBO. Ongediplomeerde uitstroom uit het MBO is verder het vaakst een probleem in de sectoren techniek en economie en het minst vaak in de sectoren zorg & welzijn en landbouw.

Opvallend is wel dat schooluitval in het LWOO en de lagere niveaus van het MBO niet of nauwelijks hoger is voor allochtone dan voor autochtone leerlingen. Wel is de uitval onder allochtonen aanzienlijk groter op de hogere niveaus van het VMBO en MBO. Voortijdig schoolverlaten hangt ook sterk af van geslacht. Zo stoppen jongens relatief vaker voortijdig met een opleiding dan meisjes (ROA, 2009).

Voortijdig schoolverlaters worden vaak beschouwd als een potentieel kwetsbare groep met weinig kansen op de arbeidsmarkt. Een interessante vraag is dan ook in hoeverre vsv'ers slechter presteren op de arbeidsmarkt dan de groep jongeren die wel een startkwalificatie heeft behaald. Empirisch onderzoek laat zien dat voortijdig schoolverlaters inderdaad vaker werkloos zijn dan personen die wel een startkwalificatie hebben behaald (ROA, 2009). Een aanzienlijk verminderde kans op werk kennen vooral de jongeren die het VMBO zonder diploma afbreken (17% is werkloos) dan wel een MBO opleiding op niveau 1 zonder diploma afbreken (23% werkloos). Jongeren die na het behalen van het VMBO-diploma dan wel een MBO-diploma op niveau 1 het onderwijs verlaten, kennen al een duidelijk lagere werkloosheid. Maar ook van hen is nog rond de 10% werkloos, terwijl van de jongeren met een diploma op MBO niveau 2 slechts 6% werkloos is. Er is geen sprake van een duidelijke discontinuïteit in arbeidsmarktkansen tussen degenen die wel en niet een startkwalificatie halen. Eerder

lijkt er sprake te zijn van een glijdende schaal: naarmate men een hoger opleidingsniveau met een diploma afsluit, verbeteren de arbeidsmarktperspectieven (Van der Steeg en Webbink, 2006). Dit geldt zowel beneden het niveau van de startkwalificatie als daarboven.

Conclusies

Samenvattend kunnen ten aanzien van schooluitval de volgende conclusies worden getrokken:

- Schooluitval is het grootst op het MBO en dan met name op niveau 1. Ook op het laagste niveau van de basis beroepsgerichte leerweg (BB) in het VMBO komt veel vroegtijdig schoolverlaten voor. Op deze niveaus zijn allochtone leerlingen niet oververtegenwoordigd als het gaat om schooluitval.
- Allochtone leerlingen zijn wel oververtegenwoordigd onder voortijdig schoolverlaten op de hogere niveaus van VMBO en HBO.
- Binnen Noord-Holland heeft Amsterdam verreweg de meeste voortijdige schoolverlaters, gevolgd door Amstel-Meerlanden en Noord-Kennemerland.
- Het aantal voortijdige schoolverlaters is gedaald: in 2008 ligt het aantal voortijdige schoolverlaters in alle regio's lager dan in 2006. Dit wordt wellicht mede verklaard uit het beleid van verschillende partijen in Noord-Holland.

6 Aansluiting onderwijs op arbeidsmarkt

In dit hoofdstuk komt de aansluiting tussen onderwijs en de arbeidsmarkt aan de orde. Paragraaf 6.1 gaat in op de vraag aan welke schoolverlaters het bedrijfsleven behoefte heeft, qua opleidingsrichting en vaardigheden. In Paragraaf 6.2 wordt de aansluitingsvraag benaderd vanuit het perspectief van de schoolverlater: welke opleidingsrichtingen worden gekozen en wat is dan het toekomstperspectief? In Paragraaf 6.3 wordt de situatie met betrekking tot studiekeuze en loopbaanoriëntatie besproken: hoe kan de studiekeuze en loopbaanoriëntatie worden beïnvloed? Tenslotte wordt in Paragraaf 6.4 ingezoomd op de wijze waarop ondernemerschap gestimuleerd kan worden via het onderwijs.

6.1 Knelpunten aansluiting onderwijs en arbeidsmarkt

Aan welke schoolverlaters hebben werkgevers behoefte qua opleidingsrichting en vaardigheden? Eerder in de Monitor zijn de algemene verschillen tussen vraag en aanbod besproken. In deze paragraaf wordt ingegaan op de knelpunten in specifieke sectoren.

Sector onderwijs

Het aantal banen van werknemers in het onderwijs in Nederland groeit in 2007 verhoudingsgewijs minder hard dan het aantal banen van werknemers in alle sectoren. Dit beeld is sinds 2008 veranderd: de groei van het aantal banen in het onderwijs is weliswaar minder sterk, maar groeit wel harder dan het gemiddelde van alle sectoren samen. Waar in het tweede kwartaal van 2009 zelfs sprake is van een daling van het totaal aantal banen, groeit het aantal banen in het onderwijs nog (zie Tabel 2.5).

Dat betekent niet dat het onderwijs niets zal merken van de recessie. Waar in 2009 en 2010 de daling van productie in onder meer de (detail)handel, vervoerssector en ondersteunende sectoren als de (zakelijke) dienstverlening flink zal zijn, zullen de collectieve sectoren als overheid, onderwijs en gezondheidszorg pas op langere termijn te maken krijgen met teruglopende budgetten. Naar verwachting zal dat niet eerder dan 2011 zijn beslag krijgen, ook omdat het kabinet heeft gezegd pas te gaan bezuinigen bij voldoende economisch herstel in 2010. Hoe dit gaat uitpakken voor de arbeidsmarktperspectieven van nieuwe leerkrachten is daarnaast sterk afhankelijk van de toekomstige vraag naar leerkrachten.

De leeftijdsopbouw van het personeelsbestand in het onderwijs is van groot belang voor de toekomstige vraag naar arbeidskrachten, de vervangingsvraag. In Nederland is van alle sectoren het onderwijs de meest vergrijpsde sector (Figuur 3.8). Twintig procent van het

personeelsbestand in deze sector is 55 jaar of ouder, ruim de helft is ouder dan 45 jaar. Binnen 10 jaar dient dus 20% van het werknemersbestand te worden vervangen, binnen 20 jaar is dat zelfs ruim de helft.

Een ander aspect dat van invloed is op vraag naar nieuwe leerkrachten is de ontwikkeling van het aantal leerlingen. Hoofdstuk 5 laat zien dat sinds 2001 in Noord-Holland het aantal leerlingen in alle onderwijstypen is gestegen, en dat deze stijging steeds groter was dan de landelijke stijging.

Voor het voortgezet onderwijs is een aantal prognoses gemaakt over de verwachte tekorten aan leerkrachten voor de periode 2008-2012 (SBO, 2008)⁶. Deze prognoses stammen van voor de recessie. In Tabel 6.1 is te zien dat de instroom achterblijft bij de uitstroom waardoor een tekort ontstaat dat in de periode 2008-2012 zal oplopen. SBO merkt daarbij op dat vooral veel eerstegraads docenten de komende jaren zullen uitstromen en dat hier dus de grootste tekorten worden verwacht. Qua richting zullen vooral in de exacte vakken, Duits en klassieke talen tekorten aan leraren ontstaan. Het tekort aan instroom wordt onder meer veroorzaakt doordat de lerarenopleidingen te weinig leerkrachten opleveren. Dat komt niet alleen door een te gering aantal jongeren dat voor lerarenopleidingen kiest, maar ook omdat een deel van de opgeleide docenten ervoor kiest om buiten het onderwijs te gaan werken, met name in het bedrijfsleven.

Tabel 6.1 Verwachte tekorten in het voortgezet onderwijs in Noord-Holland

	2008	2009	2010	2011	2012
Uitstroom FTE	691	701	713	688	683
Uitbreidingsvraag	-95	-46	-29	35	67
Instroom FTE	479	447	443	476	457
Totaal tekort	117	208	241	247	293
Tekort als percentage totale werkgelegenheid	1,4%	2,6%	3,0%	3,1%	3,6%

Bron: SBO (2008)

Voor het basis onderwijs zijn dergelijke prognoses niet beschikbaar. Wel blijkt uit de (landelijke) Enquête Onderwijspersoneel (SBO, 2007) dat 45% van de respondenten in het basis onderwijs een lerarentekort verwacht. Daarnaast denkt de helft van de directeurs in het primair onderwijs een tekort aan schoolleiders te krijgen.

Geconstateerd kan worden dat er sprake is van tekorten aan leerkrachten en dat deze naar verwachting de komende jaren zullen toenemen. Deze tekorten zullen vermoedelijk leiden tot grotere klassen, wat negatieve gevolgen kan hebben voor de kwaliteit van het onderwijs.

⁶ Het Sectorbestuur Onderwijsarbeidsmarkt (SBO) maakt gebruik van een regio-indeling, waarbij Amsterdam, Noord-Holland Noord en, voor het voortgezet onderwijs, Noord-Holland Zuid worden onderscheiden. Daarbij is de Gooi- en Vechtstreek niet inbegrepen.

Risicoregio's

Wat betreft het voortgezet onderwijs zijn door het ministerie van OCW in 2008 elf regio's aangewezen als risicoregio's voor arbeidsmarktknelpunten. In Noord-Holland gaat het om de regio's Zuidelijk Noord-Holland en Amsterdam. Het bijbehorende budget is ruim € 2,4 miljoen voor Amsterdam en ruim € 2,8 miljoen voor Zuidelijk Noord-Holland. De inzet van de gelden wordt bepaald door respectievelijk het Amsterdams Platform Onderwijsarbeidsmarktbeleid en een speciaal voor dit doel opgericht samenwerkingsverband voor Zuidelijk Noord-Holland waarin lerarenopleidingen en schoolbesturen participeren. Beide regionale organisaties hebben een plan van aanpak gemaakt. In ieder geval wordt de stille reserve benaderd: de groep personen die in het bezit is van een onderwijsbevoegdheid, maar niet actief is in het onderwijs. Andere maatregelen die door één of beide regio's uitgevoerd worden:

- Aanspreken 'verborgen' stille reserve: de latente onderwijsmogelijkheden zittend personeel. Bijvoorbeeld docenten die ook een onderwijsbevoegdheid voor een ander vak bezitten, maar daar geen gebruik van maken.
- Associate degrees stimuleren: nieuwe onderwijsgraad halverwege de 2de graad waardoor studenten eerder het onderwijs kunnen instromen.
- Stimuleren uitbreiding van de huidige aanstelling. Vooral bij vrouwen is dit een optie. In Noord-Holland heeft meer dan de helft van de vrouwelijke docenten een aanstellingsomvang van minder dan 0,8 FTE.

Bron: Programmamanager risicogebieden Amsterdam en Zuidelijk Noord-Holland

Sector zorg

Het aantal banen van werknemers in de gezondheids- en welzijnszorg in Nederland groeit tot en met tweede kwartaal van 2008 minder hard dan het totaal aantal banen van werknemers in alle sectoren (Tabel 2.5). Vanaf dat moment groeit het aantal banen in de gezondheids- en welzijnszorg harder. Voor de gezondheids- en welzijnszorg geldt, net als voor het onderwijs, dat de recessie naar verwachting op den duur tot bezuinigingen leidt. Tegelijkertijd is de behoefte aan zorg als gevolg van vergrijzing en toenemende welvaart dusdanig groot dat er nauwelijks sprake zal zijn van productieverlies.

In Hoofdstuk 5 is voor het landelijke aantal leerlingen in het VMBO (klas 3 en 4), MBO, HBO en WO een uitsplitsing gemaakt naar opleidingsrichting, waarin zorg en welzijn apart zijn onderscheiden. Het aandeel zorg en welzijn blijft voor VMBO, MBO en HBO in de periode 2001-2009 ongeveer constant ten opzichte van de andere opleidingsrichtingen (rond de 18%). In het WO stijgt het aandeel zorg en welzijn van 12,6% naar 14,8%. Vertaald naar Noord-Holland betekent dit dat in absolute aantallen het aantal leerlingen dat voor zorg en welzijn kiest bij alle onderwijstypen toeneemt.

Prismant (2009) geeft aan dat vanwege de conjuncturele neergang in de economie de knelpunten op de arbeidsmarkt momenteel minder groot zijn, maar dat de komende jaren landelijk een groeiend tekort wordt verwacht. Prismant zet daarbij een krimpende

beroepsbevolking⁷ af tegen een toenemende vraag. De omvang van die vraag hangt af van het gekozen scenario. Ongeacht het scenario ontstaat, over de hele sector bezien, in ieder geval een tekort de komende jaren. De sector zorg omvat een groot aantal deelsectoren: ziekenhuizen, GGZ, gehandicaptenzorg, verpleeg- en verzorgingshuizen, thuiszorg, welzijn, jeugdzorg en kinderopvang. De knelpunten op de arbeidsmarkt variëren per deelsector: bij de ene deelsector wordt een tekort verwacht, terwijl er bij het andere onderdeel een overschot wordt verwacht.

Uitgaande van een hoog scenario, dus een sterk toenemende vraag, zullen met name in de regio Amsterdam, Zaanstreek en Waterland personeelstekorten ontstaan. Die tekorten zijn het grootst in ziekenhuizen, GGZ en verpleeg- en verzorgingshuizen.

Het Regionaal platform arbeidsmarktbeleid Noord-Holland Noord (2009) en de Bureau Lindenhoeck / Vereniging Bedrijfstak Zorg (2009) publiceerden arbeidsmarktprognoses voor respectievelijk de regio's Noord-Holland Noord en Kennemerland, Amstelland en Meerlanden. Daarbij is de personeelsbehoefte per onderwijsniveau voor 2011 en 2012 voorspeld. Het gaat steeds om de vraag vanuit de gehele zorgsector:

- Noord-Holland Noord heeft in 2011 tekorten op vrijwel alle onderwijsniveaus. Alleen bij helpenden (MBO niveau 2) niet. De tekorten zullen het grootst zijn bij verzorgenden (MBO niveau 3), gevolgd door de sociaal-pedagogische werkers (MBO niveau 4) en de maatschappelijk dienstverleners (HBO niveau 5).
- Ook Kennemerland, Amstelland en Meerlanden heeft in 2012 tekorten op vrijwel alle onderwijsniveaus. Alleen bij zorghulpverleners (MBO niveau 1) niet. De tekorten zullen het grootst zijn bij verpleegkundigen (MBO niveau 4), gevolgd door de sociaal-pedagogische werkers (MBO niveau 4) en verzorgenden (MBO niveau 3).

De conclusie voor de sector zorg is dus vergelijkbaar aan de conclusie voor de sector onderwijs: er wordt een tekort aan arbeidskrachten verwacht. Voor zover ook voor regio's prognoses gemaakt zijn, laten die in elke regio op vrijwel alle niveaus tekorten zien.

⁷ Volgens de prognoses in deze Monitor in Tabel 3.4 is in Noord-Holland wel sprake van een daling van de groei van de beroepsbevolking, maar niet van krimp.

Samenwerking bij de aanpak van arbeidsmarktknelpunten

In het aanpakken van arbeidsmarktknelpunten wordt in de zorgsector in Noord-Holland samengewerkt tussen zorg- en onderwijsinstellingen. Daarbij worden verschillende benaderingen gekozen:

- Aanval tegen uitval. In onderwijsrichtingen die tot de zorg opleiden valt 35 tot 50% uit gedurende de opleiding. Door betere voorlichting en studiebegeleiding moeten leerlingen sneller voor de juiste richting kiezen en tijdens de opleiding binnenboord gehouden worden.
- Kwalificatieniveau omhoog brengen. Bij een overschot op MBO niveau 2 en een tekort op MBO niveau 3 loont het om het personeel een kwalificatieniveau omhoog te brengen. Daarbij helpt het gebruik van een EVC-certificaat: Erkenning Verworven Competenties. Via een EVC-procedure kunnen mensen kennis en ervaring officieel laten erkennen en vast laten leggen in een ervaringscertificaat.
- Kwaliteit stageplaatsen vergroten. Op gebied van begeleiding tijdens stage en het ruimte maken voor reflectie en leermomenten is veel ruimte voor verbetering.
- Promotionele acties, waaronder posters, advertenties en spotjes in de bioscoop, moeten het imago van werken in de zorg verbeteren. 'Zorgambassadeurs' delen flyers uit bij evenementen en zijn aanwezig bij banen- en scholingsmarkten.

(Bron: Vereniging Bedrijfstak Zorg)

Sector techniek

Technische beroepen zijn te vinden in verschillende bedrijfstakken, van industrie tot gezondheidszorg en welzijn. Uit Tabel 2.4 en Tabel 2.5 valt daarom niet direct af te leiden wat de gevolgen zijn van de banenontwikkeling en productie voor technische beroepen. Wel is duidelijk dat in het algemeen de banengroei afneemt in de loop van 2008, en in een aantal bedrijfstakken zelfs negatief wordt. De ramingen voor het productievolume laten voor een groot aantal bedrijfstakken in 2009 en 2010 ook een negatieve groei zien. In de periode 2011-2015 groeit het productievolume weer voor de meeste bedrijfstakken.

Het aantal leerlingen dat een technische richting doet is afhankelijk van het totaal aantal leerlingen en het percentage leerlingen dat voor techniek kiest. Voor alle onderwijstypen geldt dat het aantal leerlingen in Noord-Holland sinds 2001 sterker is gestegen dan het Nederlands gemiddelde (Paragraaf 5.2). De (landelijke) uitsplitsing naar opleidingsrichting in de periode 2001-2009 laat het volgende beeld zien:

- Het aandeel techniek in het VMBO (klas 3 en 4) daalt van 20% tot 17,2%.
- Het aandeel natuur en techniek in de klassen 4, 5 en 6 van HAVO en VWO stijgt van 11,2% tot 12,6%, het aandeel van natuur en gezondheid stijgt van 14,3% naar 23,4%.
- Het aandeel techniek, industrie en bouw in het MBO stijgt licht van 22% naar 22,2%.

- Het aandeel natuurwetenschappen en informatica in het HBO daalt licht van 5,9% naar 5,7%, het aandeel techniek, industrie en bouwkunde daalt van 10,4% naar 8,1%.
- Het aandeel natuurwetenschappen en informatica in het WO daalt van 8,4% naar 7,7%, het aandeel techniek, industrie en bouwkunde daalt van 10,5% naar 8,4%.

Hoewel er dus een stijging van het totaal aantal leerlingen in Noord-Holland is, geeft de belangstelling voor technische richtingen een gemengd beeld. In VMBO, HBO en WO is sprake van dalingen in het aandeel techniek, terwijl op HAVO en VWO juist sprake is van stijgingen.

De prognose van ROA (2007) voor de landelijke vraag naar technisch geschoold personeel vanuit de arbeidsmarkt, en de instroom vanuit het onderwijs laat een duidelijk tekort zien aan technici in alle opleidingscategorieën (Tabel 6.2). Deze prognoses zijn gemaakt voordat de conjuncturele neergang inzette. De instroom, doorstroom en uitstroom van (bèta)technici is onvoldoende om aan de huidige en toekomstige behoefte van de arbeidsmarkt te voldoen. Opmerkelijk is dat de uitbreidingsvraag bij VMBO-gediplomeerden relatief klein is (in vergelijking met de totale vraag) en bij HBO-ers en WO-ers erg hoog. Verder is opvallend dat de helft van de totale vraag MBO-technici betreft.

Tabel 6.2 Prognose behoefte aan technici, Nederland, 2007-2011

	Uitbreidingsvraag	Vervangingsvraag	Verwachte instroom schoolverlaters	Vershil vraag en instroom onderwijs
VMBO techniek	900	100.000	55.500	45.400
MBO techniek	22.700	206.000	131.900	96.800
HBO techniek	21.400	45.500	38.600	28.300
WO techniek	15.800	16.400	20.500	11.700
TOTAAL	60.800	367.900	246.500	182.200

Bron: Prognose onderwijs-arbeidsmarkt scholieren/werknemers techniek landelijk, 2007-2011, ROA (2007)

Op grond van interviews kan worden geconstateerd dat ook in Noord-Holland er een duidelijk tekort bestaat aan technisch geschoold personeel: er zijn dan ook verschillende initiatieven gaande om deze frictie tussen vraag en aanbod te reduceren (zie kader).

Imagoverbetering techniek

Het knelpunt in de vraag naar technici en het aanbod vanuit de diverse opleidingen is hardnekkig. Dat heeft diepere wortels. De werkgelegenheid in de industrie, voorheen de grootste afnemer van technici, is sinds de jaren 1970 sterk teruggelopen. Bovendien was het imago van werken in de industrie niet goed: vies en slecht betaald. Dat heeft de aantrekkelijkheid van techniek als sector om te werken sterk verminderd. Er is veel winst te boeken als meisjes op school ook voor techniek kiezen. Op het VMBO bijvoorbeeld steeg het aandeel meisjes tussen 2001 en 2006 landelijke gezien, maar is nog steeds niet groter dan 8%. Ook in de andere opleidingen (HAVO/VWO, MBO, HBO en WO) is het aandeel meisjes dat voor een technische richting kiest zeer laag. Een ander zorgpunt is de theoretische leerweg in het VMBO. Deze levert een groot aandeel in het aantal gediplomeerden van het VMBO, maar leidt te weinig naar een technische vervolgopleiding. Om de populariteit van techniek te vergroten worden in Noord-Holland onder meer de volgende wegen bewandeld:

- Basisschoolkinderen kennis laten maken met techniek. Onder andere door basisscholen voor te lichten over hoe ze onderzoek en techniek in het onderwijsprogramma kunnen opnemen.
- Meer techniek in theoretische leerweg VMBO met ROC's en technische bedrijven. Structurele contacten organiseren met bedrijven.
- Nieuwe ontwikkeling is het Technasium, een HAVO/VWO-school waarin bètavakken centraal staan. In Zuidelijk Noord-Holland is een groep scholen die Technasia hebben gevormd: ondermeer in Amstelveen, Amsterdam en Haarlem. Zij doen dat met de gemeente Amsterdam en de landelijke stichting Technasia.

Bron: Technocentrum Noord-Holland Noord en ROA / Platform Bèta Techniek, 2006

Sector financiële en zakelijke dienstverlening

De recessie startte in de financiële sector. Vanaf 2008 daalt het aantal banen van werknemers bij financiële instellingen (Tabel 2.5). De prognose van de ontwikkeling van het productievolume laat zien dat na 2010 de financiële dienstverlening zich weer herstelt (Tabel 2.4). De zakelijke dienstverlening krijgt later met de recessie te maken. Vanaf 2007 daalt weliswaar de groei van het aantal banen van werknemers, maar pas in het eerste en tweede kwartaal van 2009 is de banengroei negatief. Zowel voor 2009 als 2010 wordt geraamd dat het productievolume in de zakelijke dienstverlening flink daalt, met een herstel vanaf 2011.

Er is veel werkgelegenheid in de zakelijke dienstverlening. Landelijk gezien neemt de zakelijke dienstverlening het grootste aandeel in de openstaande vacatures voor zijn rekening, zowel in 2001 als 2008 (Figuur 4.6). Gezien de sectorale structuur van Noord-Holland, met een veel groter aandeel van banen in de financiële en zakelijke dienstverlening (Tabel 2.3), is het aandeel in het totaal aantal vacatures in Noord-Holland waarschijnlijk nog groter.

De zakelijke en financiële dienstverlening is een werkgever voor mensen met uiteenlopende opleidingsachtergronden. Als we ons, waar mogelijk, beperken tot de economische opleidingsrichtingen, dan kunnen we de ontwikkeling van dit aandeel weergeven voor de verschillende onderwijstypen in de periode 2001-2009 (zie ook Paragraaf 5.2).

- Het aandeel economie in het VMBO (klas 3 en 4) daalt van 19,2% tot 16,6%.
- Het aandeel economie en maatschappij in de klassen 4, 5 en 6 van HAVO en VWO stijgt van 26,3% tot 34%.
- Het aandeel handel, administratie en juridische ondersteuning in het MBO daalt van 21% naar 19,2%.
- Het aandeel sociale wetenschappen en bedrijfskunde in het HBO daalt licht van 31,8% naar 30,6%.
- Het aandeel sociale wetenschappen en bedrijfskunde in het WO daalt licht van 50,3% naar 49,3%.

Ondanks de daling van het aandeel 'economie' bij de meeste onderwijstypen is in absolute zin het aantal leerlingen in Noord-Holland met een economisch profiel gestegen. Dat komt door de groei van het totaal aantal leerlingen in Noord-Holland.

De huidige aansluiting tussen vraag en een aanbod op de arbeidsmarkt voor MBO-ers in Noord-Holland is vrij goed volgens Ecabo⁸ (2009). Het district Noord-West heeft vanuit werkgeversperspectief gezien wel te maken met relatieve krapte in de functies boekhoudkundig medewerker (MBO niveau 3), juridisch medewerker arbeidsvoorziening en personeelswerk (MBO niveau 4), ICT-beheerder (MBO niveau 4) en arbeidsmarktgekwalficeerd assistent (MBO niveau 1).

Voor de periode 2007-2011 laat ROA (2007) landelijk een ongunstig arbeidsmarktperspectief zien voor schoolverlaters met een economische opleiding: het arbeidsaanbod is groter dan de arbeidsvraag, zie Tabel 6.3. Vooral voor VMBO en MBO-economie is in de periode 2007-2011 een overschot aan instromers vanuit het onderwijs. Deze prognose stammen van voor de recessie. Het is, mede gelet op de ingezette daling van het aandeel leerlingen/studenten dat voor een economische richting kiest, moeilijk te zeggen of deze landelijke prognose ook voor Noord-Holland zal gelden.

⁸ Ecabo is een kenniscentrum voor arbeidsmarktinformatie over een groot deel van de zakelijke dienstverlening. Ecabo richt zich op de opleidingscategorie MBO. De cijfers die Ecabo presenteert gelden voor CWI-district Noord-West: Noord-Holland Zuid en Noord-Holland Noord, exclusief Gooi- en Vechtstreek.

Tabel 6.3 Prognose behoefte aan economisch geschoolden, Nederland, 2007-2011

	Uitbreidingsvraag	Vervangingsvraag	Verwachte instroom schoolverlaters	Vershil vraag en instroom onderwijs
VMBO economie	3.400	34.600	57.500	-19.500
MBO economie	36.600	111.200	182.700	-34.900
HBO economie	20.900	64.000	75.500	9.400
WO economie	16.400	28.900	47.700	-2.400
TOTAAL	77.300	238.700	363.400	-47.400

Bron: Prognose onderwijs-arbeidsmarkt scholieren/werknemers economie landelijk, 2007-2011, ROA (2007)

Conclusies

Ten aanzien van mogelijke knelpunten tussen de vraag naar personeel in de sectoren onderwijs, zorg, techniek, en financiële en zakelijke dienstverlening, en het aanbod van schoolverlaters, kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- Het is de verwachting dat collectieve sectoren als onderwijs en zorg pas vanaf 2011 te maken krijgen met teruglopende budgetten als gevolg van bezuinigingen. Of dit ook negatief uitpakt voor de arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters valt te bezien. De onderwijssector is sterk vergrijsd en kent dus een hoge vervangingsvraag. Dat is gunstig voor schoolverlaters, maar levert een knelpunt op voor de onderwijssector. Voor de zorg geldt iets soortgelijks: de vraag naar zorg neemt zo sterk toe dat ook in deze sector de arbeidsmarktperspectieven goed blijven, het tekort aan zorgpersoneel neemt over het algemeen toe. Noord-Holland volgt wat dit betreft het landelijke beeld.
- De prognose voor de landelijke vraag naar technisch geschoold personeel vanuit de arbeidsmarkt en de instroom vanuit het onderwijs laat een duidelijk tekort zien aan technici in alle opleidingscategorieën (ROA, 2007). Ook in Noord-Holland worden tekorten gesignaleerd.
- Over de sector zakelijke en financiële dienstverlening zijn voor wat betreft de aansluitingsvraag weinig gegevens beschikbaar die specifiek op Noord-Holland betrekking hebben. Landelijk wordt de komende jaren een overschot verwacht aan economisch geschoolden (met uitzonderingen van HBO economie), het is onduidelijk in hoeverre dat ook voor Noord-Holland zal gelden.

6.2 Arbeidsmarktperspectieven schoolverlaters

Welke opleidingsrichtingen worden gekozen en wat is dan het toekomstperspectief? Bij het beantwoorden van deze vraag komt tevens de vraag aan de orde in hoeverre deze perspectieven door de huidige recessie beïnvloed worden. De inhoud van deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op landelijk onderzoek van ROA (2007 en 2009) naar arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters en afgestudeerden. ROA maakt daarbij geen onderscheid naar provincies of regio's. Hoewel de resultaten voor een belangrijk

deel ook zullen gelden voor de Noord-Hollandse situatie zullen wel enige graduele verschillen zijn met het landelijk beeld. Dat hangt onder meer samen met de economische structuur in de provincie (zie paragraaf 2.2).

Economische recessie

Op de lange termijn blijkt het effect van een recessie op de perspectieven van schoolverlaters mee te vallen. Onderzoek naar de schoolverlaters die in het begin van de jaren '80 ten tijde van de vorige ernstige recessie geen baan konden vinden wijst uit dat zij ongeveer twintig jaar later niet in grotere mate werkloos of inactief zijn dan schoolverlaters uit andere periodes. Ook hun salarisniveau verschilt niet of nauwelijks. Wel ligt sinds begin jaren '80 de werkloosheid in vergelijking met het lage niveau in de jaren '70 op een structureel hoger niveau. Dat geldt in het bijzonder voor de jeugdwerkloosheid.

Op korte termijn zal de werkloosheid onder bepaalde groepen schoolverlaters en onderwijsrichtingen waarschijnlijk toenemen. ROA (2009) deed onderzoek naar de schoolverlaters en afgestudeerden van 2006/2007. Dit zijn de meest recente cijfers die beschikbaar zijn. De meting vond plaats eind 2008 en daarmee is het begin van de economische neergang meegepakt. Het beeld is dat het schoolverlaters en afgestudeerden van 2006/2007 nog weinig last hebben gehad van de recessie. Wel is een effect merkbaar onder de lager opgeleide schoolverlaters: de werkloosheid bij VMBO-leerlingen die niet kiezen voor een kwalificerend vervolgtraject stijgt van 6% naar 9%, en onder BOL niveau 1 van 10% naar 16%. De verwachting van ROA is dat vooral het afstudeercohort 2007/2008 last zal hebben van de recessie. Daarbij wordt aangetekend dat de schoolverlaters zonder startkwalificatie de grootste klappen zullen krijgen in termen van werkloosheid.

Hoewel de verwachting was dat schoolverlaters die opgeleid zijn voor de meest conjunctuurgevoelige sectoren, de techniek en bouw, het meeste last van de economische neergang zouden hebben, blijkt dit niet het geval (ROA, 2009). Technisch opgeleiden van VMBO en BOL niveau 3 en 4 blijken juist relatief ongevoelig voor conjunctuur. Dit komt omdat veel technisch opgeleiden werk kunnen vinden buiten de sector techniek. Het zijn vooral de sectoren economie, gezondheidszorg (behalve BOL niveau 1 en 2⁹) en landbouw die op de lagere onderwijsniveaus het meest gevoelig zijn voor conjunctuur. ROA ziet als gevaar dat jongeren zich nu gaan afkeren van bouw en techniek. Het is niet alleen onterecht, het risico is bovendien dat als de conjunctuur weer aantrekt er in deze sectoren tekorten zullen optreden.

⁹ Onder BOL 1 en 2 gezondheidszorg is de werkloosheid relatief hoog, maar de conjunctuurgevoeligheid relatief laag (ROA, 2009).

In het hoger onderwijs is techniek gemiddeld gevoelig. In het kunstvakonderwijs in het HBO en de sector taal en cultuur in het WO heeft de conjunctuur sterke invloed op de werkloosheid.

Een strategie om mogelijke werkloosheid te vermijden is verder leren. ROA (2009) heeft geconstateerd dat dit bij de meeste onderwijsniveaus geen rol speelt.¹⁰ Doorleren wordt meer veroorzaakt door structurele dan conjuncturele factoren. Alleen bij het MBO is een duidelijk effect te zien op de beslissing om door te leren. Dit effect wordt versterkt door het school ex-programma, onderdeel van het actieplan Jeugdwerkloosheid van het kabinet, dat zich ten doel stelde om 10.000 MBO-ers te stimuleren om door te leren. Dat doel is behaald. Ruim 6.500 MBO-ers die in 2009 hun diploma op niveau 1 of 2 haalden, hebben gekozen om binnen het MBO door te studeren. Ook studenten van MBO-niveaus 3 en 4 kiezen voor doorleren. De zogenaamde Associate degrees, waarbij schoolverlaters BOL niveau 4 hun niveau in een kortlopend traject kunnen verhogen, spelen hierbij onder meer een rol.

Een ander effect van de conjunctuur is welke opleidingsvorm er gekozen wordt. Bij doorstroom van VMBO naar MBO kan gekozen worden voor de beroepsopleidende leerweg (BOL) of de beroepsbegeleidende leerweg (BBL). Omdat de beschikbaarheid van leerplaatsen afneemt door de recessie neemt de instroom in de BOL toe ten nadele van de BBL. De verwachting is dat het MBO in het studiejaar 2011-2012 zo'n zestigduizend extra BOL-studenten zal hebben (MBO-raad, 2009). Dat kan volgens ROA (2009) leiden tot motivatieproblemen en verhoogde uitval de komende jaren. Het creëren van voldoende leerarbeidsplaatsen in de BBL moet daarom een speerpunt zijn volgens ROA.

Overgang onderwijs-arbeidsmarkt

De overgang van onderwijs naar de arbeidsmarkt wordt door ROA (2009) gezien aan de hand van vier aspecten: kwalificatie (hoe goed zijn schoolverlaters en afgestudeerden voorbereid op de arbeidsmarkt), selectiefunctie (hoe streng is men beoordeeld tijdens de opleiding), allocatie (waar komt men terecht) en het externe rendement (hoe beoordelen schoolverlaters en afgestudeerden de opbrengst van het onderwijs). Daarbij gaat het om het subjectieve oordeel van schoolverlaters en afgestudeerden. Opvallende resultaten zijn:

- Kwalificatie: schoolverlaters BBL niveau 3 en 4 zijn naar eigen zeggen het best voorbereid op de arbeidsmarkt, gevolgd door schoolverlaters uit het hoger onderwijs. Binnen zowel de BOL als de BBL geldt verder dat hoe hoger het niveau

¹⁰ Van het hoge aantal vooraanmeldingen voor HBO en WO in het schooljaar 2009/2010 moet nog maar blijken of dit een goede indicatie is voor een daadwerkelijke toename van het aantal studenten. Maar zelfs dan zijn er mogelijk andere factoren (zoals de omvang van het cohort) dan de huidige recessie die daarvoor een verklaring vormen.

van de leerweg is, hoe beter de score op dit aspect uitvalt. De VMBO-uitstroom is het minst goed voorbereid.

- Selectiefunctie: op alle niveaus oordelen schoolverlaters en afgestudeerden dat ze niet zeer streng beoordeeld zijn tijdens hun studie. Het wetenschappelijk onderwijs komt als relatief het strengst uit de bus (samen met BOL niveau 1), het HBO het minst streng.
- Allocatiefunctie: schoolverlaters en afgestudeerden zijn tevreden over de (inhoudelijke) aansluiting met vervolgopleiding of arbeidsmarkt. De verschillen tussen onderwijsniveaus zijn klein.
- Externe rendement: de waardering van de afgestudeerden en schoolverlaters voor de opbrengst (loon, carrièremogelijkheden en kans op werkloosheid) van het onderwijs op de arbeidsmarkt zijn matig. De afgestudeerden in het WO zijn het meest tevreden.

Aanbod en vraag tegen elkaar afgezet

In een eerdere studie van ROA zijn de vraag en aanbod tegen elkaar afgezet. Het ROA gaat in deze studie uit 2007, uit van een oplevende economie. ROA maakt gebruik van een Indicator Arbeidsmarkt Perspectieven (ITA) om verwachte arbeidsvraag en -aanbod tegen elkaar af te zetten. De waarde van de ITA geeft aan welke vraag-aanbod-discrepancie er per opleidingstype te verwachten is. Als het arbeidsaanbod kleiner is dan de vraag is ITA kleiner dan 1,00. Als de indicator kleiner is dan 0,85 dan is er een zeer goed arbeidsmarktperspectief. Is de indicator groter dan 1,15 is het arbeidsmarktperspectief slecht. In Tabel 6.4 is het perspectief per onderwijsniveau en -richting weergegeven.

Tabel 6.4 Indicator toekomstige arbeidsmarktperspectieven naar opleiding (ITA) voor schoolverlaters tot 2012

Opleidingscategorie	ITA	Typering arbeidsmarktperspectieven
Basisonderwijs	1,03	redelijk
VMBO TL	0,97	goed
VMBO groen	1,05	redelijk
VMBO techniek	0,89	goed
VMBO economie	1,14	matig
VMBO verzorging	1,11	matig
HAVO/VWO	1,00	goed
MBO groen	0,99	goed
MBO techniek	0,90	goed
MBO sociaal-cultureel	1,08	matig
MBO gezondheidszorg	1,00	goed
MBO economie	1,08	matig
HBO onderwijs en sociaal-cultureel	0,97	goed
HBO groen	0,99	goed
HBO techniek	0,90	goed
HBO paramedisch	1,00	goed
HBO economie	1,00	goed
WO letteren en sociaal-cultureel	0,98	goed
WO groen	0,95	goed
WO economie	1,02	redelijk

Bron: Indicator toekomstige arbeidsmarktperspectieven naar opleiding (ITA) voor schoolverlaters tot 2012, en typering arbeidsmarktperspectieven, naar opleidingscategorie (ROA, 2007).

Het valt op dat de toekomstperspectieven voor schoolverlaters met een economische opleiding gemiddeld genomen schril afsteken bij andere opleidingen, ongeacht het niveau. Andere richtingen met matige perspectieven zijn VMBO verzorging en MBO sociaal-cultureel.

Trends op middellange termijn

De ROA-studie uit 2007 schetst een aantal trends die op de middellange termijn spelen. Hoewel de recessie waarschijnlijk van invloed is op de trends, hoeft dit niet te betekenen dat ze niet meer relevant zijn. Als de recessie ten einde is gaan mogelijk dezelfde trends weer een rol spelen. Een trend die in ieder geval niet wordt beïnvloed door de recessie is de structurele trend van verdienstelijking van de economie. Daarnaast zal in de meeste industriële sectoren en bij de energievoorziening de werkgelegenheid blijven afnemen. Dit is van invloed op de vraag naar technisch geschoold personeel in die sectoren. Andere trends die na de recessie mogelijk weer doorzetten zijn:

- Schoolverlaters in de technische richtingen houden de beste arbeidsmarktperspectieven, mede omdat de deelname aan techniekopleidingen laag blijft.

- Sociaal-culturele beroepen, ICT- beroepen en verzorgende en dienstverlenende beroepen profiteren het meest van de verdienstelijking van de werkgelegenheid.
- Indien de werkgelegenheid zich weer positief ontwikkelt zal dit vooral gunstig zijn voor hoger opgeleiden. De grootste uitbreidingsvraag wordt verwacht voor WO groen, HBO techniek en WO techniek. HBO economie zal minder werkgelegenheidsgroei kennen.

Conclusies

Ten aanzien van de arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- Op de lange termijn blijkt het effect van een recessie op de werkloosheid onder schoolverlaters mee te vallen. Op korte termijn zal de werkloosheid onder bepaalde groepen schoolverlaters en onderwijsrichtingen toenemen. Vooral lager opgeleide schoolverlaters zijn gevoelig voor schommelingen in de conjunctuur.
- Onder lager opgeleide schoolverlaters (VMBO en BOL niveau 1) van het cohort 2006/2007 is de werkloosheid al gestegen. De verwachting van ROA (2009) is dat de economische crisis vooral het cohort 2008/2009 zal treffen. Schoolverlaters zonder startkwalificatie zullen de grootste klappen krijgen in termen van werkloosheid.
- De ongunstige conjunctuur kan effect hebben op de keuze van scholieren. ROA (2009) ziet het als gevaar dat jongeren zich nu gaan afkeren van bouw en techniek omdat ze, onterecht, menen dat de perspectieven voor deze sectoren slecht zijn. Een ander effect is de keuze om verder te studeren. Dat zien we vooral bij MBO-ers, onder andere onder invloed van het school-ex programma.
- Bij de doorstroom van VMBO naar MBO speelt de keuze tussen de beroepsopleidende leerweg (BOL) of de beroepsbegeleidende leerweg (BBL). Omdat de beschikbaarheid van leerplaatsen afneemt door de recessie neemt de instroom in de BOL toe ten nadele van de BBL, met als mogelijke gevolgen motivatieproblemen en uitval.
- De overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt wordt door ROA (2009) onder andere gezien naar kwalificatie: hoe goed men voorbereid is. Schoolverlaters BBL niveau 3 en 4 zijn naar eigen zeggen het best voorbereid op de arbeidsmarkt, gevolgd door schoolverlaters uit het hoger onderwijs. Binnen zowel de BOL als de BBL geldt verder dat hoe hoger het niveau van de leerweg is, hoe beter de score op dit aspect uitvalt. De VMBO-uitstroom is het minst goed voorbereid.
- Toekomstperspectieven voor schoolverlaters met een economische opleiding steken gemiddeld genomen schril af bij andere opleidingen, ongeacht het niveau. Andere richtingen met matige perspectieven zijn VMBO verzorging en MBO sociaal-cultureel.

6.3 Studiekeuze en loopbaanoriëntatie

In deze paragraaf wordt eerst ingegaan op de overwegingen die een rol spelen bij de studiekeuze, waaronder de waardering van de toekomstige werksituatie. Vervolgens komt de studie- en loopbaanoriëntatie aan de orde en er wordt ingegaan op het belang van stageplaatsen en leerwerkplekken.

Overwegingen studiekeuze

Om de studiekeuze van scholieren en studenten te begrijpen zijn er drie perspectieven: het economische, het sociologische en het psychologische perspectief.

- Economische overwegingen om voor een studie te kiezen hebben betrekking op de kosten en opbrengsten van een studie: Wat zijn de studiekosten? Ben ik bereid langere periode lagere inkomsten te hebben? Kan ik hiermee een goede carrière krijgen?
- Het sociologische perspectief bekijkt de invloed die de omgeving heeft op de studiekeuze: Hoe beïnvloeden familie en vrienden de studiekeuze?
- Het psychologische perspectief gaat uit van persoonlijke ambitie en interesse in de studiekeuze.

Het sociologische- en psychologische perspectief geeft de beste voorspelling voor iemands uiteindelijke studiekeuze (Oosterbeek, Groot en Hartog, 1992; Oosterbeek en Webbink, 1995; Van der Werff, 2007). Economische overwegingen blijken veel minder belangrijk. Overigens zullen leerlingen desgevraagd zelf meestal aangeven dat salaris en arbeidsmarktkansen het belangrijkste zijn. ROA (2007) constateert dan ook dat salarisverwachtingen door leerlingen als belangrijk worden aangemerkt. Maar omdat leerlingen zelf een heel slecht beeld hebben van het werkelijke salaris en de werkelijke arbeidsmarktkansen, kiezen ze in werkelijkheid vooral een studie op grond van (voor hen wel duidelijke) psychologische en sociale motieven.

Het belang van het sociologische en psychologische perspectief roept de vraag op of beleid om studiekeuze te beïnvloeden dan ook op die perspectieven gericht moet zijn. Uit het onderzoek van ROA komt naar voren dat scholieren en studenten zich laten beïnvloeden door de actuele berichten over de economie en samenleving. Dat zou onder andere betekenen dat ze minder vaak kiezen voor studierichtingen waarvoor de werkgelegenheid afneemt. Ook zou het betekenen dat ze in grotere mate ervoor kiezen om langer op school te blijven in economisch slechtere tijden. Ook ten aanzien van actuele berichten over economie en samenleving speelt het verschil tussen beeld en werkelijkheid volgens ROA (2009) een rol. Zo zouden leerlingen minder voor techniek kiezen in tijden van recessie, omdat ze denken dat deze sector conjunctuurgevoelig is, terwijl dit in werkelijkheid niet zo is.

Waardering werksituatie

Wat vinden afgestudeerden nu belangrijk in hun werksituatie? Volgens ROA (2007) is er een duidelijk verschil naar opleidingsniveau. Hoogopgeleiden vinden autonomie in het werk belangrijk, en hechten minder belang aan salaris, vrije tijd, baanzekerheid, sociale status en de mogelijkheden om werk en gezin te combineren. Bij lager opgeleiden is het juist omgekeerd. Mannen vinden baanzekerheid, salaris, carrièreperspectieven en sociale status belangrijker dan vrouwen. Voor vrouwen zijn vrije tijd, maatschappelijk nut en mogelijkheden om werk en gezin te combineren belangrijker dan voor mannen. Dergelijke kennis kan mogelijk gebruikt worden om tot een betere studiekeuze te komen. Als je immers de baanvoorkeuren weet kan daar beter een bijpassende studierichting bij worden geadviseerd.

Studie- en loopbaanoriëntatie

ROA (2009) onderzocht of bepaalde kenmerken van een opleiding de kans op een succesvolle overgang naar de arbeidsmarkt vergroten. Ook is nagegaan of deze kenmerken ook tijdens een recessie voordeel opleveren. Het onderzoek beperkte zich tot HBO en WO-afgestudeerden. Uit de resultaten blijkt dat opleidingen die goede voorlichting geven, stages bieden en strenger selecteren aan de poort het beter doen dan opleidingen zonder deze kenmerken. Met 'beter doen' gaat het dan om de kans op werk, de kans op werk op niveau en een hoger loon voor afgestudeerden. Met andere woorden: onderwijsinstellingen kunnen invloed hebben op het succes van hun leerlingen als ze voorlichting en stages bieden en strenger selecteren.

Uit onderzoek van Labyrinth (2009)¹¹ blijkt dat de helft van de middelbare scholieren niet tevreden is met de geboden studiebegeleiding (Volkskrant, 12 september 2009). Vooral VWO en HAVO-scholieren zijn ontevreden. VMBO-scholieren zijn minder ontevreden. Een veelgehoorde klacht is dat er teveel keuze is en dat ze teveel zelf moeten uitzoeken. Hoe hoger het schooltype hoe moeilijker ze de keuze vinden. HAVO en VWO-scholieren zijn tevens het meest onzeker over hun studiekeuze. Ze weten nog niet precies welk doel ze willen bereiken en kunnen uit veel opleidingen kiezen. Dat kan leiden tot een verkeerde keuze. Van de eerstejaars studenten WO stopt 10% en verandert 25% van studie. Labyrinth merkt op dat dit een grote kostenpost vormt voor de overheid. Voor de arbeidsmarkt is vooral de vertraging in het beschikbaar komen van goed opgeleide jongeren een probleem.

Wat betreft studiekeuzebegeleiding willen scholieren wel een eigen en bewuste keuze maken, maar wel met hulp daarbij, onder andere in de vorm van voldoende informatie over de verschillende opleidingen. Ook zouden scholieren graag een aantal dagen stage willen lopen en voorlichting krijgen van studenten.

¹¹ Keuzemonitor 2009.

Cap Gemini (2009) deed onderzoek naar studie- en loopbaanoriëntatie onder 99 scholieren en studenten in het kader van de Jeugdmonitor voor de provincie Noord-Holland¹². Het ging om leerlingen in het voortgezet onderwijs, HBO, WO en MBO die in de laatste fase van hun opleiding zitten. Daaruit blijkt dat de meesten al weten wat ze gaan doen (46%), maar dat het aantal twijfelaars bijna even hoog is (45%). Bij de vraag wat het meest waarschijnlijke plan is voor na de studie antwoordt 51% verder studeren, 30% werken, 6% iets anders en 11% weet het nog niet. De scholieren en studenten die willen gaan werken en al weten welke beroep ze willen gaan uitoefenen geven in elf van de veertien gevallen aan dat hun beroepskeuze voortkomt uit eigen interesse of passie. Tevens geven elf van de veertien aan dat hun beroepskeuze een eigen beslissing is. Twee scholieren noemen contact met school, loopbaanbegeleider, mentor of brancheorganisatie als een factor die ze beïnvloed heeft. Het heeft ze bovendien van keuze doen veranderen.

Van de 16 scholieren die willen gaan werken, maar nog niet weten in welk beroep, heeft de helft zich al laten voorlichten. Het beste advies kregen ze van hun ouders (vier genoemd) of van anderen (twee keer). De school, loopbaanbegeleider, mentor of brancheorganisatie werd slechts één keer genoemd. Van de groep die zich nog niet had laten voorlichten, wilde de helft alsnog advies inwinnen.

Stageplaatsen en leerwerkbanen

Stageplaatsen en leerbanen vormen een belangrijk middel om de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt goed te laten verlopen. Het aanbod van stageplaatsen en leerbanen varieert echter sterk, zowel naar opleidingsrichting als in de tijd. De recessie zet de stage- en leerbanenmarkt extra onder druk. Colo (juni en oktober 2009) peilt de beschikbaarheid van stageplaatsen en de situatie op de leerbanenmarkt. De meest recente edities staan in het teken van de recessie en dreigende en feitelijke tekorten aan stageplaatsen en leerwerkplaatsen. Volgens Colo gaat het onder meer om de volgende knelpunten:

- BBL-leerlingen die bij de start van hun opleiding een leerbaan moeten hebben, vinden vooral op lagere niveaus in een aantal sectoren moeilijk een plaats.
- Nieuwe jongeren in opleiding schuiven hun stageperiode vooruit als ze nu geen plaats kunnen bemachtigen, waardoor in 2010 het probleem groter wordt.
- Jongeren die vanwege de slechte conjunctuur langer op school blijven moeten ook een stageplaats vinden.
- Omdat ook bij HBO en VMBO een groeiende stagebehoefte is, is de verwachting van Colo dat de markt voor stages en leerbanen steeds meer een vechtmarkt wordt met een flinke verdringing aan de onderkant.

¹² Aangezien het aantal respondenten klein is moeten de uitkomsten als indicatief worden beschouwd.

Tegelijkertijd zijn al maatregelen genomen om tekorten tegen te gaan, zowel landelijk als regionaal en lokaal, onder andere in het kader van het Actieplan Jeugdwerkloosheid. Bij de maatregelen is een groot aantal partijen betrokken, waaronder de verschillende Platforms Arbeidsmarkt en Onderwijs, Colo, brancheorganisaties, UWV Werkbedrijf, VNO/NCW en MKB-Nederland.

De problemen op de markt voor stages en leerbanen in Noord-Holland vallen, gezien bovenstaande, nu nog mee. Naar beroepsgroep uitgesplitst ziet de situatie er in de regio Noordwest, die grofweg de provincie Noord-Holland beslaat, als volgt uit (Colo, oktober 2009)¹³:

- Installatie-, elektro- en metaaltechniek: vraag en aanbod naar stage- en leerwerkplaatsen is in evenwicht.
- Economisch administratief: over het algemeen zijn er meer dan voldoende plaatsen, bij een aantal opleidingen is er tekort.
- ICT: over het algemeen zijn er meer dan voldoende plaatsen, bij een aantal opleidingen is er tekort.
- Zorg: over het algemeen zijn er meer dan voldoende plaatsen.
- Welzijn: : vraag en aanbod naar stage- en leerwerkplaatsen is in evenwicht.

De situatie in Amsterdam is uitgesplitst naar onderwijsniveau (Colo, september 2009):

- Installatie-, elektro- en metaaltechniek: op alle MBO-niveaus en in het VMBO zijn vraag en aanbod naar stage- en leerwerkplaatsen in evenwicht.
- Economisch administratief: op alle MBO-niveaus is over het algemeen evenwicht in vraag en aanbod naar stage- en leerwerkplaatsen, bij sommige opleidingen is er een tekort. Voor VMBO zijn geen cijfers beschikbaar.
- ICT: op MBO niveau 3 en 4 is over het algemeen evenwicht, bij sommige opleidingen zijn er meer dan voldoende stageplaatsen en leerbanen. Op MBO niveau 1 en 2 is er tekort. Voor VMBO zijn geen cijfers beschikbaar.
- Zorg: op alle MBO-niveaus zijn meer dan voldoende stageplaatsen en leerbanen t.o.v. het aantal leerlingen. Op het VMBO zijn over het algemeen meer dan voldoende stageplaatsen en leerbanen, bij sommige opleidingen is er evenwicht.
- Welzijn: op MBO niveau 3 en 4 zijn meer dan voldoende stageplaatsen en leerbanen t.o.v. het aantal leerlingen. Op MBO niveau 1 en 2 zijn over het algemeen meer dan voldoende stageplaatsen en leerbanen, in sommige opleidingen is er een tekort. Op het VMBO zijn over het algemeen meer dan voldoende stageplaatsen en leerbanen, bij sommige opleidingen is er evenwicht.

¹³ We beperken ons tot de beroepsgroepen die relevant zijn voor de sectoren techniek, zorg en financiële en zakelijke dienstverlening. Cijfers voor de beroepsgroep onderwijs worden niet door Colo gepresenteerd.

Conclusies

Ten aanzien van de school- en studiekeuzen en de loopbaan- en beroepsoriëntatie van leerlingen en studenten kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- Het sociologische- en psychologische perspectief geeft de beste voorspelling voor iemands uiteindelijke studiekeuze. Het gaat dus om persoonlijke ambities en interesses en invloed van familie en vrienden. Economische overwegingen blijken veel minder belangrijk. Het valt te overwegen om bij beleid gericht op studiekeuze vooral aan te sluiten bij het sociologische- en psychologische perspectief.
- Kennis over wat mensen belangrijk vinden in hun werk kan helpen om leerlingen de juiste studiekeuze te laten maken. Zo vinden hoogopgeleiden autonomie in het werk belangrijk, en hechten minder belang aan salaris, vrije tijd, baanzekerheid, sociale status en de mogelijkheden om werk en gezin te combineren. Bij lager opgeleiden is het juist omgekeerd. Mannen vinden baanzekerheid, salaris, carrièreperspectieven en sociale status belangrijker dan vrouwen. Voor vrouwen zijn vrije tijd, maatschappelijk nut en mogelijkheden om werk en gezin te combineren belangrijker dan voor mannen.
- Onderwijsinstellingen kunnen invloed hebben op het succes van hun leerlingen op de arbeidsmarkt. De kans op werk, of dat werk op niveau is en de hoogte van het loon zijn gunstiger bij studierichtingen waar streng wordt geselecteerd, die voorlichting geven en die stages bieden.
- Er is onder scholieren behoefte aan (een betere) studiekeuzebegeleiding. De eigen keuze staat voorop maar daar is wel hulp bij nodig, onder andere in de vorm van voldoende informatie over de verschillende opleidingen. Dat geeft ook mogelijkheden om die studiekeuze effectief te beïnvloeden. De helft van de middelbare scholieren is nu niet tevreden met de geboden studiebegeleiding.
- Een actueel vraagstuk zijn knelpunten op de markt voor stages en leerbanen. Deze vallen in Noord-Holland relatief mee in de opleidingsrichtingen die in dit hoofdstuk aan de orde komen. In Amsterdam is er een tekort in de ICT-opleidingen op MBO niveau 1 en 2.

6.4 Ondernemerschap via onderwijs

Hoe kan ondernemerschap worden gestimuleerd via het onderwijs? De ondernemer heeft een belangrijke positie in de economie en op de arbeidsmarkt. Ondernemerschap zorgt voor bedrijvigheid, flexibiliteit en dynamiek op de arbeidsmarkt en is door innovatie aanjager van economische groei. Het stimuleren van ondernemerschap is daarom gewenst. Het onderwijs kan een juiste plek zijn om ondernemerschap te prikkelen en toekomstige ondernemers gedegen voor te bereiden. Bovendien kan het onderwijs zorgen voor kwalitatief betere, goed geschoolde, ondernemers. En door nauwe samenwerking met het bedrijfsleven wellicht ook voorzien in die ondernemers of die vaardigheden die gevraagd worden. Echter, over de invulling van de curricula en

mogelijkheden zijn veel verschillende opvattingen. In deze paragraaf daarom aandacht voor twee vragen:

1. Over welke kwaliteiten behoort een ondernemer te beschikken en in hoeverre zijn deze kwaliteiten aan te leren?
2. Welke rol kan het onderwijs spelen bij het aanleren en stimuleren van ondernemerschap?

Ondernemer(schap)skwaliteiten

Ondernemerschap vereist een specifieke combinatie van karaktereigenschappen, attitude, vaardigheden en kennis.

Karaktereigenschappen

Uit psychologische literatuur blijkt volgens van Gelderen (2002) dat de ondernemer zich kenmerkt door een streven naar autonomie en vrijheid, hoge prestatiedrang, competitief handelen en lef om risico's te nemen. Dit zijn uiteraard generalisaties, maar bijna onomstreden en uniform. Minder duidelijk is of ondernemers rationeel of juist irrationeel handelen. Het blijkt dat er zowel hele rationele als intuïtieve ondernemers zijn. Ten slotte blijken ondernemers zich zeer vaak te onderscheiden van niet-ondernemers door een zeer proactieve houding (dus niet te wachten op opdrachten van anderen) en een holistisch perspectief. Dit laatste wil zeggen dat ondernemers naar 'the big picture' kijken en zich liever niet met details bemoeien.

Houding

Het meest kenmerkende aspect van een ondernemende houding is het vermogen om nieuwe kansen, nieuwe mogelijkheden en zogenaamde gaten in de markt te zien. Daar bovenop heeft een ondernemer ook een juist gevoel voor timing. Ook zit de kracht van de ondernemer in zijn potentie 'nieuwe combinaties' te identificeren en vervolgens te realiseren. Creativiteit is een moderne typering die hier nauw bij aansluit. Tot slot moet een ondernemer autoriteit uitstralen, leiderschap tonen en gedreven zijn door winst of in ieder geval groei willen realiseren. Al deze houdingen komen nog steeds terug in vraaggesprekken met ondernemers (B&A groep, 2008).

Vaardigheden

Ondernemen moet je niet alleen willen, maar ook kunnen. B&A groep (2008) heeft ondernemers gevraagd naar de meest belangrijke vaardigheden die een ondernemer zou moeten leren. Als veruit het belangrijkste worden organiserend vermogen en communicatieve vaardigheden genoemd. Daarnaast worden ook analytische vaardigheden veel genoemd.

Kennis

Ondernemerschap vergt zowel professionele als vakinhoudelijke kennis. Er bestaat een onomstotelijke positieve relatie tussen opleiding en ondernemerschap. Hoog opgeleide ondernemers verdienen meer, maken meer winst, hun bedrijven overleven langer en groeien sneller (Van der Sluis et al, 2008).

Tabel 6.5 presenteert een kader om het denken over het aanleren van ondernemerschap in perspectief te plaatsen. In de rijen staan de zojuist besproken aspecten, in de kolommen is de mate waarin deze zijn aan te leren geoperationaliseerd. Karakter is zeer persoonsgebonden en daarom niet aan te leren. Kennis daarentegen is bij uitstek via onderwijs bij te brengen. Houding en vaardigheden bevinden zich in het midden. Vaardigheden kunnen voor een deel via lesstof aangeleerd worden, maar zullen zeker ook moeten worden getraind. Juist omdat houding minder persoonsgebonden is, kan er via veel trainen ook op dat terrein resultaat worden geboekt. Creativiteit en het herkennen van kansen (opportunity recognition) kunnen door veel praktijkonderwijs worden geprikkeld, gestimuleerd en de juiste kant op worden gestuurd. In ieder geval komt er steeds meer overtuigend onderzoek dat aantoont dat de geboren ondernemer een mythe is en er zeker een rol is voor onderwijs (Van Praag, 2006).

Tabel 6.5 Eigenschappen ondernemerschap

	Aangeboren	Trainbaar	Leren (cognitief)
Karakter	X		
Attitude	X	X	
Vaardigheden		X	X
Kennis			X

De rol van onderwijs

De rol van onderwijs bij het stimuleren en aanleren van ondernemerschap hangt in grote mate af van de ambitie. Allereerst moet er worden uitgemaakt wat voor soort ondernemerschap men wenst te stimuleren. Vanzelfsprekend vereist het stimuleren van zelfstandigen (waaronder zzp-ers) die voor eigen rekening en risico werken, zoals de bloemist op de hoek, een heel andere aanpak dan het creëren van ondernemend en innovatief talent, zoals het duo achter TomTom. Een blik in het huidige curriculum laat zien dat momenteel een stap in beide richtingen wordt gezet. Waar in het verleden ondernemerschapsonderwijs zich beperkte tot een middenstandsdiploma, zijn er tegenwoordig op alle niveaus modules en soms hele studies rondom het thema ondernemerschap. De relatie tussen ondernemerschap en innovatie wordt bijvoorbeeld op zowel de Hogeschool als de Universiteit van Amsterdam gelegd door respectievelijk een minor en een master voor beta's. Een andere ontwikkeling gericht op een kennismaking met een carrière als zzp-er is vanaf het voortgezet onderwijs tot op de

universiteit te vinden in de vorm van mini-ondernemingen, waar scholieren en studenten zelf verantwoordelijk zijn voor een kleine onderneming.

Ten slotte is van belang dat in het onderwijs gericht op het stimuleren van ondernemerschap de inbreng van echte ondernemers als zeer leerzaam en inspirerend wordt ervaren (NICIS 2009).

Een tweede vraag is of een ondernemende houding ook bij toekomstige werknemers moet worden geprikkeld. NICIS (2009) onderscheidt in haar onderzoek drie typen leerlingen: ‘geboren’ ondernemers, potentiële ondernemers en ondernemende beroepsbeoefenaren. Deze laatste groep leerlingen weet in ieder geval zeker dat zij geen ondernemer willen worden. Aan deze leerlingen zou men hoogstens enkele competenties kunnen leren die ook nuttig zijn in loondienst. Hiermee wordt dan tegemoet gekomen aan de wens van werkgevers om een meer actieve en verantwoordelijke houding onder werknemers te ontwikkelen. Huidige schoolverlaters hebben volgens werkgevers te weinig ‘hart voor de zaak’ (B&A Groep, 2008). De vraag of de ondernemende houding ook bij werknemers gestimuleerd moet worden is relevant voor beleidsmakers.

Kamer van Koophandel en ondernemerschapsonderwijs

De Kamer van Koophandel (KvK) speelt een belangrijke rol in het stimuleren en verankeren van aandacht voor ondernemerschap in onderwijs. Daarmee wil de KvK bereiken dat:

- Ondernemerschap een natuurlijke keuze en alternatief is voor werknemerschap.
- Leerlingen en studenten goed voorbereid zijn wanneer (later) het besluit genomen wordt om een eigen bedrijf te starten.
- De KvK als startersinstituut op het netvlies van leerlingen en studenten blijft hangen.
- Onderwijsinstellingen met ondersteuning van de KvK geheel zelfstandig ondernemerschap in het onderwijscurriculum kunnen onderhouden.

De KvK heeft een breed scala aan projecten en lesondersteuningsmogelijkheden op het gebied van ondernemerschap, onder meer:

- Met het geven van gastcolleges op opleidingsinstituten, presentaties voor groepen studenten en het deelnemen in regionale projecten van het onderwijs probeert de KvK jonge mensen meer bewust te maken van de mogelijkheden van het zelfstandig ondernemerschap.
- De KvK besteedt veel aandacht aan het informeren en enthousiasmeren van docenten. Daarbij richt de KvK zich met name op de docentenopleidingen. Wanneer docenten zelfstandig ondernemerschap in het lesprogramma opnemen, worden aanzienlijk meer studenten geïnformeerd over de mogelijkheden van een eigen bedrijf. Zo kunnen ze later ook als werknemer meer ‘ondernemend’ zijn.
- Projecten en modules om ondernemerschap bij leerlingen te introduceren zijn er voor elk onderwijsniveau. Van een roefeldag waarbij kinderen uit het basisonderwijs een kijkje nemen bij een bedrijf en zelf meedoen, via het in de klas werken aan een ondernemingsplan, tot ondernemersgames voor het wetenschappelijk onderwijs. Ook worden leerlingen en studenten uitgenodigd om de KvK-startersdag te bezoeken.
- De KvK participeert ook veel in landelijke projecten zoals het Partnership Leren Ondernemen, samen met onder meer het ministerie van Economische Zaken, en de Leren Ondernemen-prijs.

Bron: Kamer van Koophandel Amsterdam en Kamer van Koophandel Noordwest-Holland

Ondernemerschapsonderwijs wordt veelal vormgegeven in brede samenwerkingsverbanden: onderwijsinstellingen, bedrijfsleven (zowel grote bedrijven als lokale middenstand), Kamers van Koophandel, Centers of Entrepreneurship en gemeenten brengen elk kennis middelen in. Zo ook in Noord-Holland. De Centers for Entrepreneurship van InHolland, HvA, UvA en VU zijn opgericht om ondernemerschap in onderwijs en onderzoek te stimuleren. Ook heeft een aantal Platforms Arbeidsmarkt en Onderwijs ondernemerschap en ondernemerschapsonderwijs hoog op de agenda gezet.

In Bijlage C is een overzicht opgenomen van ondernemerschapsonderwijs zoals dat momenteel in Noord-Holland gegeven wordt, uitgesplitst naar onderwijsniveaus.

Conclusies

Ten aanzien van het aanleren van ondernemerschap(svaardigheden) via het onderwijs kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- Ondernemers bezitten een combinatie van karaktereigenschappen, attitudes, vaardigheden en kennis die deels te trainen en te leren is. Het bevorderen van ondernemerschap en een ondernemende houding is dus mogelijk.
- Ondernemers jagen bedrijvigheid, concurrentie en innovatie aan. Het bevorderen van ondernemerschap en een ondernemende houding is dus ook wenselijk.
- Het onderwijs kan op verschillende manieren een rol spelen in het bevorderen van ondernemerschap en een ondernemende houding. Het is wel van belang onderscheid te maken naar onderwijs gericht op het type 'zelfstandige' of het type 'innovator'. Daarnaast is het de vraag of ook de ondernemende houding van toekomstige werknemers moet worden bevorderd, of dat de aandacht alleen gericht moet worden op 'echte' ondernemers. Tenslotte is de uitdaging om bij het ondernemerschapsonderwijs ook daadwerkelijk ondernemers te betrekken.

7 Conclusies

7.1 De vraag naar arbeid (banen)

Het totaal aantal banen van werknemers en zelfstandigen ligt in 2008 in de provincie Noord-Holland op 1,4 miljoen, ruim een zesde van het landelijke aantal banen. Ruim de helft daarvan bevindt zich in Amsterdam en Amstel-Meerlanden. Binnen Noord-Holland is er vooral in de noordelijke regio's de afgelopen jaren sprake geweest van een relatief hoge banengroei, in de zuidelijke regio's lag de banengroei lager dan gemiddeld.

De vraag naar arbeid heeft – ook in Noord-Holland – sterk te lijden onder de huidige economische recessie. Gemiddeld duurt het ongeveer een half jaar tot een jaar voordat een verandering in productieomvang door bedrijven wordt vertaald in een verandering van de vraag naar arbeid. Om die reden wordt verwacht dat er in 2009 een beperkte, en in 2010 een sterke daling van het aantal banen zal plaatsvinden. De grootste krimp van het aantal banen in Noord-Holland vindt tijdens de recessie naar verwachting plaats in Amstel-Meerlanden, voornamelijk door negatieve groeicijfers in de relatief sterk vertegenwoordigde vervoersector en zakelijke dienstverlening. Ook bijvoorbeeld Amsterdam wordt relatief sterk getroffen door de negatieve groeicijfers in de zakelijke dienstverlening. De relatief negatieve banengroei in 2010 in IJmond en Zaanstreek wordt vooral gedreven door de relatief sterk vertegenwoordigde industrie.

In de jaren vanaf 2011 vindt naar verwachting weer een bescheiden banengroei plaats die de eerdere daling binnen enkele jaren zal compenseren. Het grootste herstel vindt naar verwachting plaats in Amsterdam, geleid door een relatief grote groei in de financiële en zakelijke dienstverlening. Als de recente trend van een verschuiving van arbeidsplaatsen van de zuidelijke naar de noordelijke regio's de komende jaren doorzet, dan zal het aantal banen in de noordelijke regio's sneller groeien ten koste van de banengroei in de zuidelijke regio's van Noord-Holland. In het algemeen komt de arbeidsvraagontwikkeling echter structureel lager te liggen in vergelijking tot de afgelopen decennia.

7.2 Het aanbod van arbeid (beroepsbevolking)

De beroepsbevolking van Noord-Holland bestond in 2008 uit bijna 1,3 miljoen personen, ongeveer een zesde deel van de totale beroepsbevolking van 7,8 miljoen in Nederland. In Amsterdam en Amstel-Meerlanden samen woont ongeveer 40% van de provinciale beroepsbevolking, terwijl beide regio's meer dan de helft van het aantal banen in de provincie Noord-Holland vertegenwoordigen. Een grotere inpendel dan uitpendel is het gevolg.

De huidige recessie heeft ook zijn weerslag op het arbeidsaanbod in de provincie Noord-Holland. Naar verwachting zal het aantal mensen dat zich in de komende jaren aanbiedt op de arbeidsmarkt minder snel groeien doordat jongeren langer blijven studeren, een bepaalde groep besluit om thuis te blijven en ouderen zich na werkloos geworden te zijn besluiten de arbeidsmarkt definitief de rug toe te keren. In de periode na deze recessie drukt de vergrijzing een zware stempel op de groei van het arbeidsaanbod. Babyboomers gaan massaal met pensioen en kunnen slechts gedeeltelijk worden vervangen door afgestudeerde jongeren. Overigens kan voor de provincie Noord-Holland worden vastgesteld dat de relatief grote sectoren (zakelijke dienstverlening, handel en reparatie, vervoer en communicatie, en financiële dienstverlening) een relatief jong personeelsbestand hebben, waardoor de totale vervangingsvraag lager zal zijn dan landelijk.

Met betrekking tot de ontwikkeling van de beroepsbevolking bestaan er binnen de provincie wel grote regionale verschillen. Amstel-Meerlanden en Zaanstreek kennen in de periode 2006 tot 2020 de sterkste groei van het arbeidsaanbod, hoofdzakelijk gedreven door een groei van de (potentiële beroeps)bevolking, ondersteund door grootschalige woningbouwprogramma's. Regio's als de Kop van Noord-Holland en Waterland zullen de komende jaren juist te maken krijgen met een sterk afnemende groei van de beroepsbevolking.

Voor de provincie Noord-Holland als geheel wordt verwacht dat de groei van de beroepsbevolking op termijn achterblijft bij de landelijke groei. Dit wordt niet veroorzaakt door een achterblijvende bevolkingsgroei, maar vooral door de relatief hoge participatiegraad in Noord-Holland, waardoor de mogelijkheden voor verdere groei beperkter zijn. Daarnaast is het ook toe te schrijven aan de samenstelling van de potentiële beroepsbevolking, met een groei in het aandeel allochtonen, vooral in Amsterdam. Allochtonen hebben een lagere arbeidsparticipatie dan autochtonen, ook waar het jongeren en hoger opgeleiden betreft, waardoor de gemiddelde arbeidsparticipatie minder snel stijgt dan in de rest van Nederland.

7.3 Knelpunten in de aansluiting van vraag en aanbod

De arbeidsmarkt in Noord-Holland is in de periode 2003 tot en met 2008 iets ruimer geworden, in tegenstelling tot het landelijke beeld. In Noord-Holland groeide het aantal mensen dat zich beschikbaar stelde voor de arbeidsmarkt iets sterker dan landelijk, terwijl de groei van het aantal banen iets lager lag. Een flinke groei van de beroepsbevolking tegenover een bescheiden banengroei hoeft echter nog geen stijging van de werkloosheid te betekenen. Door een verandering van pendelstromen worden verschillen in vraag en aanbod tussen regio's gecompenseerd, zowel binnen de provincie als tussen provincies.

Het aantal Niet-Werkende Werkzoekenden (NWW-ers) in Noord-Holland bedroeg in juni 2007 bijna 78 duizend, ofwel 6,2% van de totale beroepsbevolking. Een jaar later was dat aantal gedaald tot minder dan 73 duizend (5,6%), maar na de start van de kredietcrisis is het aantal NWW-ers in Noord-Holland weer opgelopen tot ruim 81 duizend (6,2%). Verreweg het grootste aantal en aandeel NWW-ers bevindt zich in Amsterdam. West-Friesland en Amstel-Meerlanden kennen de laagste percentages NWW-ers. In alle regio's is het percentage NWW-ers tussen juni 2008 en juni 2009 toegenomen, maar relatief het snelst in Amstel-Meerlanden, Gooi & Vechtstreek en de Zaanstreek. De Kop van Noord-Holland en de omgeving Haarlem kenden de kleinste groei in het aandeel NWW-ers in die periode.

Een alternatief begrip voor werkloosheid is die van de werkloze beroepsbevolking, het deel van de beroepsbevolking dat minder dan 12 uur per week werkt en actief op zoek is naar een baan van tenminste 12 uur per week. In 2003 was nog 5,8% van de beroepsbevolking in Noord-Holland werkloos (tegen 5,4% landelijk). Sinds die tijd is dat percentage langzaam teruggelopen tot 3,8% in 2008 (tegen 4% landelijk).

Voor de periode 2008 tot en met 2015 komt de groei van de beroepsbevolking in Noord-Holland nog lager uit dan in het recente verleden, vooral door een toename van de vergrijzing. Tegelijkertijd is de banengroei in die periode naar verwachting in vrijwel alle onderscheiden regio's van Noord-Holland procentueel nog lager. De regionale arbeidsmarkt wordt als gevolg van de huidige economische crisis dus ruimer. Dat is met name het geval in Amstel-Meerlanden, de Zaanstreek, de IJmond en Gooi & Vechtstreek. Uitzonderingen zijn de Kop van Noord-Holland, West-Friesland, Waterland en Amsterdam, waar de regionale arbeidsmarkt in 2015 naar verwachting krappere zal zijn dan in 2008. Een ruimere arbeidsmarkt leidt per saldo tot een hoger werkloosheidspercentage. Dit percentage zal in de provincie Noord-Holland naar verwachting stijgen tot 5,2% in 2010. Dat is lager dan de verwachting van 6,2% voor heel Nederland, hetgeen niet alleen is toe te schrijven aan de minder sterke conjunctuurgevoeligheid van de sectorstructuur in de provincie, maar ook aan de minder sterk groeiende arbeidsparticipatie.

7.4 Instroom vanuit het onderwijs

Het aantal leerlingen is zowel in Noord-Holland als landelijk op alle onderwijsvormen het afgelopen decennium gestegen, met uitzondering van het basisonderwijs. Die stijging duidt, naast een groei van het aantal jongeren, op een langer wordende schoolcarrière van leerlingen. Langer doorleren en doorstuderen leidt tot een lagere arbeidsparticipatie onder jongeren. De procentuele groei van het aantal leerlingen is het grootst geweest in het hoger onderwijs en dan met name in het wetenschappelijk onderwijs. Dat duidt op een steeds hogere gemiddelde opleiding van jongeren, onder meer door het 'stapelen'

van opleidingen (bijvoorbeeld HAVO, MBO en HBO). Dit geldt zowel voor Nederland als voor Noord-Holland.

De groei van het aantal leerlingen aan de diverse onderwijsvormen in de provincie Noord-Holland is het afgelopen decennium structureel hoger geweest dan landelijk. Het verschil in percentuele groei is het grootst in het hoger onderwijs. Dat duidt mogelijk op een snellere stijging van het gemiddelde opleidingsniveau van jongeren in Noord-Holland. Dat zou Noord-Holland een relatief gunstige economische positie kunnen geven. De grootste groei van het aantal leerlingen heeft niet plaatsgevonden in de exacte en technische richtingen, en zeker niet in het hoger onderwijs. In de meer technische richtingen is eerder sprake van een afname van het aandeel dan een toename. Dat hoeft echter nog geen afname van het absolute aantal leerlingen in de technische richtingen te betekenen.

In de periode 2001 tot en met 2008 is het aandeel geslaagden dat een diploma haalt in het hoger onderwijs flink toegenomen, vooral in het wetenschappelijk onderwijs. Omdat het aantal geslaagden in het MBO minder snel groeit is het aandeel van het MBO in het totaal aantal geslaagden juist afgenomen. Het percentage afgestudeerden in het wetenschappelijk onderwijs ligt in Amsterdam veruit het hoogst van alle regio's in de provincie (32%) en twee keer zo hoog als het provinciale gemiddelde. Dat is het logische gevolg van Amsterdam als universiteitsstad, waar veel studenten tijdens hun studie gaan wonen. Het percentage afgestudeerden op HBO-niveau ligt in Amsterdam iets boven het provinciale gemiddelde. In de zuidelijke regio's is het aandeel geslaagden voor VWO, HBO en universiteit zonder uitzondering hoger dan in de noordelijke regio's, terwijl omgekeerd het aandeel geslaagden voor VMBO en MBO zonder uitzondering hoger ligt in de noordelijke dan in de zuidelijke regio's van Noord-Holland.

Voortijdig schooluitval is het grootst op het MBO en dan met name op niveau 1. Ook op het laagste niveau van de basis beroepsgerichte leerweg (BBL) in het VMBO komt veel vroegtijdig schoolverlaten voor. Op deze niveaus zijn allochtone leerlingen niet oververtegenwoordigd als het gaat om schooluitval, in tegenstelling tot allochtone leerlingen onder voortijdig schoolverlaters op de hogere niveaus van VMBO en HBO. Binnen Noord-Holland heeft Amsterdam verreweg de meeste voortijdige schoolverlaters, gevolgd door Amstel-Meerlanden en Noord-Kennemerland. Het aantal voortijdige schoolverlaters is de laatste jaren echter gedaald: in 2008 ligt het aantal voortijdige schoolverlaters in alle regio's lager dan in 2006. Dit wordt mede verklaard uit het beleid dat de laatste jaren wordt gevoerd.

7.5 Knelpunten in de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt

Het is de verwachting dat collectieve sectoren als onderwijs en zorg pas vanaf 2011 te maken krijgen met teruglopende budgetten als gevolg van bezuinigingen. Of dit ook negatief uitpakt voor de arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters valt te bezien. De onderwijssector is sterk vergrijsd en kent dus een hoge vervangingsvraag. Dat is gunstig voor schoolverlaters, maar levert een knelpunt op voor de onderwijssector. Voor de zorg geldt iets soortgelijks: de vraag naar zorg neemt zo sterk toe dat ook in deze sector de arbeidsmarktperspectieven goed blijven en het tekort aan zorgpersoneel over het algemeen toeneemt. Noord-Holland volgt wat dit betreft het landelijke beeld.

De prognose voor de landelijke vraag naar technisch geschoold personeel vanuit de arbeidsmarkt en de instroom vanuit het onderwijs laat een duidelijk tekort zien aan technici in alle opleidingscategorieën. Het is aannemelijk dat dit ook voor Noord-Holland geldt. Over de sector zakelijke en financiële dienstverlening zijn voor wat betreft de aansluitingsvraag weinig gegevens beschikbaar die specifiek op Noord-Holland betrekking hebben. Landelijk wordt de komende jaren een overschot verwacht aan economisch geschoolden (met uitzonderingen van HBO economie).

Ten aanzien van de arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters kan worden gesteld dat het effect van een recessie op de werkloosheid onder schoolverlaters op langere termijn lijkt mee te vallen. Op korte termijn zal de werkloosheid onder bepaalde groepen schoolverlaters en onderwijsrichtingen wel duidelijk toenemen. Vooral lager opgeleide schoolverlaters zijn gevoelig voor schommelingen in de conjunctuur. Onder lager opgeleide schoolverlaters (VMBO en BOL niveau 1) van het cohort 2006/2007 is de werkloosheid al gestegen. Naar verwachting zal de huidige economische crisis vooral het cohort 2008/2009 treffen. Schoolverlaters zonder startkwalificatie zullen de grootste klappen krijgen in termen van werkloosheid.

De ongunstige conjunctuur kan effect hebben op de keuze van scholieren. Zo bestaat het gevaar dat jongeren zich gaan afkeren van sectoren als bouw en techniek omdat ze, onterecht, menen dat de perspectieven voor deze sectoren slecht zijn. Een ander effect is de keuze om verder te studeren. Die keuze is vooral te zien bij MBO-ers, onder andere onder invloed van het school-ex programma. Bij de doorstroom van VMBO naar MBO speelt daarnaast de keuze tussen de beroepsopleidende leerweg (BOL) en de beroepsbegeleidende leerweg (BBL). Omdat de beschikbaarheid van leerplaatsen afneemt door de recessie neemt de instroom in de BOL toe ten nadele van de BBL, met als mogelijke gevolgen motivatieproblemen en uitval.

Ten aanzien van de school- en studiekeuze wordt gevonden dat vooral persoonlijke ambities en interesses, en de invloed van familie en vrienden bepalend zijn. Economische

overwegingen blijken veel minder belangrijk. Het valt te overwegen om bij beleid gericht op studiekeuze vooral aan te sluiten bij het sociologische- en psychologische perspectief. Ook kennis over wat mensen belangrijk vinden in hun werk kan helpen om leerlingen de juiste studiekeuze te laten maken. Onderwijsinstellingen kunnen invloed hebben op het succes van hun leerlingen. De kans op werk, of dat werk op niveau is en de hoogte van het loon zijn gunstiger bij studierichtingen waar streng wordt geselecteerd, die voorlichting geven en die stages bieden. Er is onder scholieren ook een daadwerkelijke behoefte aan (een betere) studiekeuzebegeleiding. De eigen keuze staat voorop maar daar is wel hulp bij nodig, onder andere in de vorm van voldoende informatie over de verschillende opleidingen. Dat geeft ook mogelijkheden om die studiekeuze effectief te beïnvloeden. De helft van de middelbare scholieren is nu niet tevreden met de geboden studiebegeleiding.

Ten slotte kan worden opgemerkt dat ondernemers een combinatie van karaktereigenschappen, attitudes, vaardigheden en kennis bezitten die deels te trainen en te leren is. Het bevorderen van ondernemerschap en een ondernemende houding is dus mogelijk. Omdat ondernemers bedrijvigheid, concurrentie en innovatie aanjagen, is het bevorderen van ondernemerschap en een ondernemende houding ook wenselijk. Het onderwijs kan op verschillende manieren een rol spelen in het bevorderen van ondernemerschap en een ondernemende houding. Het is de uitdaging om bij het ondernemerschaponderwijs ook daadwerkelijk ondernemers te betrekken.

7.6 SWOT-analyse

Tot slot van deze Monitor Arbeidsmarkt en Onderwijs is een SWOT-analyse uitgevoerd, waarin de sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen op de arbeidsmarkt van de provincie Noord-Holland in kaart zijn gebracht. Deze SWOT-analyse is volledig gebaseerd op de resultaten van de kwantitatieve en kwalitatieve analyses in deze Monitor, en op de gehouden interviews met sleutelpersonen.

	Sterkten	Zwakten
Economie en regio	Economische belangrijke infrastructuur (Schiphol, Noordzeekanaal)	Veel pendel en congestieproblemen
	Gevarieerde sectorstructuur, mix van sterk en weinig conjunctuurgevoelige sectoren	Onevenwichtige regionale spreiding van sectoren
	Amsterdam als economische motor	Onevenwichtige geografische spreiding wonen en werken
	Primaire sectoren (landbouw en industrie, met bescheiden economische groei) beperkt vertegenwoordigd	Perifere ligging van noordelijke regio's ten opzichte van economische centra (Randstad, Europa)
Arbeidsvraag	Werkgelegenheid voor hoger én lager opgeleiden	Onevenwichtige geografische spreiding arbeidsvraag naar opleidingsniveau
	Sterke dienstensector met gevarieerde arbeidsvraag	Lagere groeicijfers van het aantal banen in het recente verleden dan landelijk
Arbeidsaanbod	Relatief hoge arbeidsparticipatie onder alle deelpopulaties (bijv. hoger én lager opgeleiden)	Relatief veel allochtonen met relatief lagere arbeidsparticipatie
	Veel hoger opgeleiden rond Amsterdam	Weinig hoger opgeleiden in noordelijke regio's
	Relatief sterke daling werkloosheid in het laatste decennium	Hoog aantal Niet-Werkende Werkzoekenden (NWW-ers) Amsterdam
	Sectoren met relatief jong personeelsbestand goed vertegenwoordigd, beperkt de vervangingsvraag	Vergrijzing beroepsbevolking (met name in onderwijssector) vergroot de vervangingsvraag
Onderwijs	Twee universiteiten en breed aanbod MBO en HBO opleidingen	Geen universiteit ten noorden van Noordzeekanaal

	Kansen	Bedreigingen
Economie en regio	Relatief grote en moderne dienstensector, verspreid over de provincie	Trend naar eenzijdige economie van dienstverlening
	Traditie van MKB en ondernemerschap	Grote bedrijven vooral vertegenwoordigd in krimpsectoren
	Overloop van sterke dienstensector in Amsterdam naar rest van provincie	Toenemende pendel en congestie
Arbeidsvraag	Werkgelegenheidsgroei in Noordvleugel Randstad (vooral Flevoland)	Behoeftte aan hoger opgeleiden stijgt snel
Arbeidsaanbod	Sterke groei arbeidsparticipatie vrouwen, ouderen en allochtonen	Uitstroom kennis en ervaring door vergrijzing
	Jonge en hoog opgeleide beroepsbevolking	Amsterdam en omgeving werkt als magneet op hoger opgeleiden uit andere regio's
Onderwijs	Instroom in opleidingen neemt sneller toe dan landelijk	Behoeftte aan stageplaatsen stijgt snel
	Absoluut aantal leerlingen stijgt (ook in technische richtingen)	Aandeel van technische richtingen daalt
	Toename HAVO en VWO leerlingen met N&G profiel en recentelijk ook N&T profiel	Aandeel lerarenopleidingen daalt
		Studiekeuze niet goed te beïnvloeden

Gebruikte literatuur

- B&A groep. (2008). Onderwijs en ondernemerschap, nulmeting 2007. Den Haag: B&A Groep.
- Bartelsman, E., G. van Leeuwen & H. Nieuwenhuis. (1995). De industrie: banenschepper of banenvernietiger. Economisch Statistische Berichten, 80, (4012), pp. 504-505.
- Bureau Lindenhoeck/ Vereniging Bedrijfstak Zorg (2009). Arbeidsmarktverkenning 2008: rapportage per onderdeel zorgsector (ziekenhuizen, jeugdzorg, gehandicaptenzorg, geestelijke gezondheidszorg, verpleging, verzorging en thuiszorg).
- Castells, M. (1998[2000]). End of Millennium. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- CBS. (2008) Regionale bevolkingsprognoses 2008-2025. Beschikbaar via Statline.
- Colo. (2009). Colo Barometer van de stageplaatsen- en leerbaanmarkt. Beschikbaar via <http://www.colo.nl/>
- Colo / Platform Arbeidsmarkt en Onderwijs Amsterdam (2009). Barometer van de stageplaatsen- en leerbaanmarkt in Amsterdam. Beschikbaar via <http://www.colo.nl/>
- CPB. (2009). Macroeconomische Verkenning 2010. Den Haag: CPB.
- Ecabo (2009). Districtsrapportage Noordwest. Amersfoort: Ecabo.
- Gelderens, M. van (2003). De psychologie van de ondernemer. In: P. Risseuw & R. Thurik (red.), Handboek ondernemers en adviseurs. Deventer: Kluwer.
- Het Financieel Dagblad. (2009). 'Alleen de echte ondernemer kan Nederland uit de crisis trekken', interview met Hennie van der Most, dd. 17-8-2009, p.3.
- Lazear, E. (2002). Entrepreneurship. NBER Working Paper 9109. Cambridge: NBER.
- NICIS. (2009). Onderzoek naar ondernemerschapsonderwijs. Den Haag: NICIS.
- Praag, M. van. (2003). Ideeën over ondernemerschap. In: P. Risseuw & R. Thurik (red.), Handboek ondernemers en adviseurs. Deventer: Kluwer.
- Praag, M. van. (2006). Nieuwe combinaties. Oratie. Amsterdam.
- Praag, M. van, P. Versloot & M. Kool (2006) De economische voordelen van ondernemerschap. Entrepreneurship Update 3. Amsterdam: ACE.
- Prismant. (2009). Regioportret zorg en welzijn: Amsterdam, Zaanstreek, Waterland. Utrecht: Prismant.
- Prismant. (2009). Regioportret zorg en welzijn: Het Gooi en Vechtstreek. Utrecht: Prismant.
- Prismant. (2009). Regioportret zorg en welzijn: Kennemer-, Amstel- en Meerlanden. Utrecht: Prismant.
- Prismant. (2009). Regioportret zorg en welzijn: Noord-Holland Noord. Utrecht: Prismant.

- Regionaal Platform Arbeidsmarktbeleid Noord-Holland Noord (2009). Arbeidsmarktverkenning 2008: sector zorg en welzijn. Beschikbaar via <http://www.rpa-nhn.nl/arbeidsmarktinformatie>
- ROA (2007). De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2012. Maastricht: ROA.
- ROA (2009). Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2008. Maastricht: ROA.
- ROA / Platform Bèta Techniek (2006). De kenniseconomie: liggen we op koers?. Den Haag: Platform Bèta Techniek.
- SBO (2007). Resultaten enquête onderwijspersoneel. Beschikbaar via <http://www.onderwijsarbeidsmarkt.nl/>
- SBO (2008). Regiorapport Amsterdam. Beschikbaar via <http://www.onderwijsarbeidsmarkt.nl/regio/risicoregio-s/>
- SBO (2008). Regiorapport Noord-Holland Noord.
- SBO (2008). Regiorapport Zuidelijk Noord-Holland. Beschikbaar via <http://www.onderwijsarbeidsmarkt.nl/regio/risicoregio-s/>
- Sluis, J. van der, M. van Praag en W. Vijverberg. (2008). Entrepreneurship, selection and performance: A meta-analysis of the role of education. *Journal of Economic Surveys*, 22, (5), 795-841.
- Stevenson, H. & W. Sahlman (red.). (1991). *Introduction to the Entrepreneurial Venture*. Boston: Harvard Business School Press.
- Stel, A. van (2008) Hoe beïnvloedt ondernemerschap economische groei? *Entrepreneurship Update* 5. Amsterdam: ACE.
- Volkerink, M. (2009). *Inevitable disaster of calculable risk?* Master Thesis. Universiteit van Amsterdam.
- Volkskrant (2009). 'Onvrede over hulp bij keuze studie', artikel naar aanleiding van publicatie onderzoek Labyrinth naar studieoriëntatie, dd 12-9-2009, p.3. Zie ook: <http://www.labyrinthonderzoek.nl/>

Bijlage A Begrippenlijst

Arbeidsaanbod	= Alle personen (werkend of werkloos) die zich daadwerkelijk aanbieden op de arbeidsmarkt.
Arbeidsplaats	= De plaats die in verband met het verrichten van arbeid wordt gebruikt. Een arbeidsplaats kan bezet of onbezet zijn.
Arbeidsproductiviteit	= De productie van een werknemer per tijdseenheid. Macro-economisch is de arbeidsproductiviteit gedefinieerd als het totale inkomen dat in het productieproces ontstaat (inclusief winst, belastingen en sociale verzekeringspremies) gedeeld door het totale arbeidsvolume.
Arbeidsvraag	= Banen van werknemers en zelfstandigen (bezette arbeidsplaatsen) plus vacatures (onbezette arbeidsplaatsen)
Banen van werknemers	= Bezette arbeidsplaatsen van werknemers. Mensen kunnen tegelijkertijd een baan hebben bij meerdere werkgevers. Alle banen tellen mee, ongeacht de arbeidsduur.
Banen van zelfstandigen	= Bezette arbeidsplaatsen van zelfstandigen.
Beroepsbevolking	= Volgens het CBS worden tot de beroepsbevolking gerekend: • personen (werknemers, zelfstandigen en meewerkende gezinsleden) die tenminste twaalf uur per week werken; • personen die werk hebben aanvaard waardoor ze tenminste twaalf uur per week gaan werken; • personen die verklaren ten minste twaalf uur per week te willen werken, daarvoor beschikbaar zijn en activiteiten ontplooiën om werk voor ten minste twaalf uur per week te vinden (het is daarbij niet relevant of men al dan niet bij het UWV WERKbedrijf staat ingeschreven). Als leeftijdscriterium geldt 15 tot en met 64 jaar
Bruto arbeidsparticipatie	= De werkzame en werkloze beroepsbevolking (15-64 jaar) in procenten van de bevolking (15-64 jaar).
Bruto Binnenlands Product (BBP)	= De toegevoegde waarde van alle goederen en diensten die in het binnenland zijn geproduceerd.
Netto arbeidsparticipatie	= De werkzame beroepsbevolking (15-64 jaar) in procenten van de bevolking (15-64 jaar).

Niet-Werkende Werkzoekende	= De bij een vestiging van het UWV WERKbedrijf actueel ingeschreven werkzoekende zonder werk of werkzoekende die minder dan twaalf uur per week werkt. Zij dienen ingeschreven te zijn in de regio waar zij woonachtig zijn.
Potentiële beroepsbevolking	= De bevolking van 15 tot en met 64 jaar, ook wel het arbeidspotentieel genoemd
Productie	= Het voortbrengen van goederen en diensten onder beheer en verantwoordelijkheid van een institutionele eenheid die daarvoor arbeid, kapitaal en goederen en diensten als input gebruikt.
Productiewaarde	= De waarde van alle voor de verkoop bestemde goederen (ook de nog niet verkochte) en de ontvangsten voor bewezen diensten, alsmede de waarde van producten met een marktequivalent die voor eigen gebruik zijn geproduceerd. De productiewaarde is gewaardeerd tegen basisprijzen, oftewel het bedrag dat een producent daadwerkelijk overhoudt. Dit is de verkoopprijs van een goed of dienst exclusief de handels- en vervoersmarge en exclusief productgebonden belastingen en subsidies.
Startkwalificatie	= Een startkwalificatie wordt behaald met het succesvol afronden van het HAVO of het VWO, of met het behalen van een diploma van een MBO-opleiding op minimaal niveau 2.
Toegevoegde waarde	= Het verschil tussen de productiewaarde en de waarde van het intermediair verbruik (exclusief aftrekbare btw).
Vacature	= Een onbezette arbeidsplaats. Volgens de CBS-definitie is een vacature een arbeidsplaats waarvoor, binnen of buiten een onderneming of instelling, personeel wordt gezocht dat onmiddellijk of zo spoedig mogelijk kan worden geplaatst. Net als een arbeidsplaats kan ook een vacature een deeltijdfunctie betreffen.
Voortijdig schoolverlater (vsv-er)	= Iemand die het (bekostigd) onderwijs heeft verlaten en niet in het bezit is van een startkwalificatie.
Werkgelegenheid	= Het totaal aan banen van werknemers en zelfstandigen, plus openstaande vacatures.
Werkloze beroepsbevolking	= Alle personen zonder werk (of met werk van minder dan twaalf uur per week) die minstens twaalf uur per week willen werken, daarvoor direct beschikbaar zijn en bovendien actief zoeken naar werk (ongeacht of men bij het UWV WERKbedrijf staat ingeschreven).
Werknemer	= Mensen die arbeid verrichten tegen loon of salaris. Ook directeuren-grotoaandeelhouders horen hiertoe, voor zover ze op de loonlijst van een bedrijf staan.

- Werkzame beroepsbevolking = Alle personen (werknemers, zelfstandigen en meewerkende gezinsleden) die ten minste twaalf uur per week werken. Personen die minder dan twaalf uur per week werken, behoren niet tot de werkzame beroepsbevolking. Als leeftijdscriterium geldt 15 tot en met 64 jaar.
- Zelfstandigen = Personen die een inkomen verdienen door arbeid te verrichten in het bedrijf of het beroep dat zij zelfstandig uitoefenen. Hiertoe worden ook de meewerkende gezinsleden van zelfstandigen gerekend, tenzij zij uitdrukkelijk een arbeidsovereenkomst zijn aangegaan.
- Zelfstandige zonder personeel (zzp) = Zelfstandige waarvoor de belastingdienst een verklaring arbeidsrelatie (VAR) heeft opgesteld.

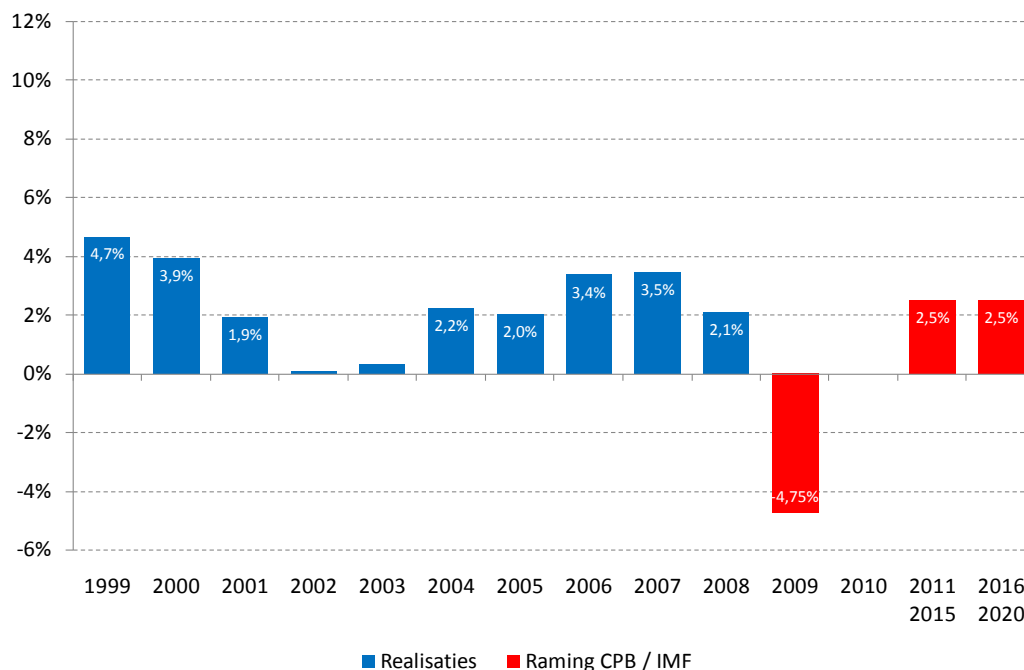
Bijlage B Toelichting arbeidsmarktmodel

Bijlage B.1 De vraag naar arbeid

De vraag naar arbeid is het totaal aan arbeid dat werkgevers in hun productieproces willen inzetten. De arbeidsvraag is dus de vraag van werkgevers naar de 'productiefactor arbeid'. Die arbeid kan worden geleverd door werknemers, uitzendkrachten en door zelfstandigen, waaronder zelfstandigen zonder personeel (zzp-ers) en werkgevers zelf. Bepalend voor de vraag naar arbeid is de gewenste productie door bedrijven en organisaties. De gewenste productie wordt weer bepaald door de vraag naar goederen en diensten, ofwel de binnenlandse consumptie en buitenlandse consumptie (export). Daarmee hangt de arbeidsvraag in een regio, gegeven de productiestructuur, dus onder meer af van mondiale ontwikkelingen.

Om de omvang van de arbeidsvraag zo goed mogelijk in te kunnen schatten, wordt in deze Monitor gebruik gemaakt van een eenvoudig model met de groei van het Bruto Binnenlands Product (BBP) als leidende economische indicator. Het BBP is het totale nationale inkomen dat in Nederland wordt gegenereerd door de verkoop van goederen en diensten in binnen- en buitenland. Het vat de consumptie(mogelijkheden) samen en is daarmee een goede indicator voor de productieontwikkeling. Bovendien worden er door verschillende instanties zoals het Centraal Planbureau (CPB) en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) ramingen gemaakt voor de ontwikkeling van het BBP, waardoor het een betrouwbare indicatie geeft van de te verwachten economische conjunctuur en een benchmark voor het doen van ramingen van de productieontwikkeling en arbeidsvraagontwikkeling.

Uit de groeicijfers van het BBP in Figuur B.1 komt een duidelijk conjunctuurpatroon van de economie naar voren. De jaren 1999 en 2007 vertegenwoordigen hoogconjunctuur, de jaren 2002/2003 laagconjunctuur. Figuur B.1 maakt duidelijk dat de huidige laagconjunctuur van een andere orde is. De economische groei is in 2008 plotseling vertraagd en in 2009 omgeslagen in een krimp van de economie die eerder en sterker plaatsvindt dan in de vorige laagconjunctuur. Voor heel 2009 schat het CPB dan ook een daling van het BBP van 4,75 procent, voor 2010 wordt een nulgroei verwacht. Omdat deze recessie historisch gezien relatief ernstig is, kan het volgens het CPB nog wel een aantal jaren duren voordat er weer normale groeicijfers worden gerealiseerd. Het CPB raamt echter geen cijfers voor na 2010, zodat voor deze Monitor gebruik is gemaakt van ramingen van het BBP voor Nederland door het Internationale Monetair Fonds (IMF, 2009). Voor de langere termijn wordt door het IMF een gemiddelde jaarlijkse groei van het BBP verwacht van 2,5 procent. Dat ligt ongeveer op het gemiddelde van de afgelopen paar decennia.

Figuur B.1 Jaarlijkse groei Bruto Binnenlands Product (BBP), Nederland, 1999-2020

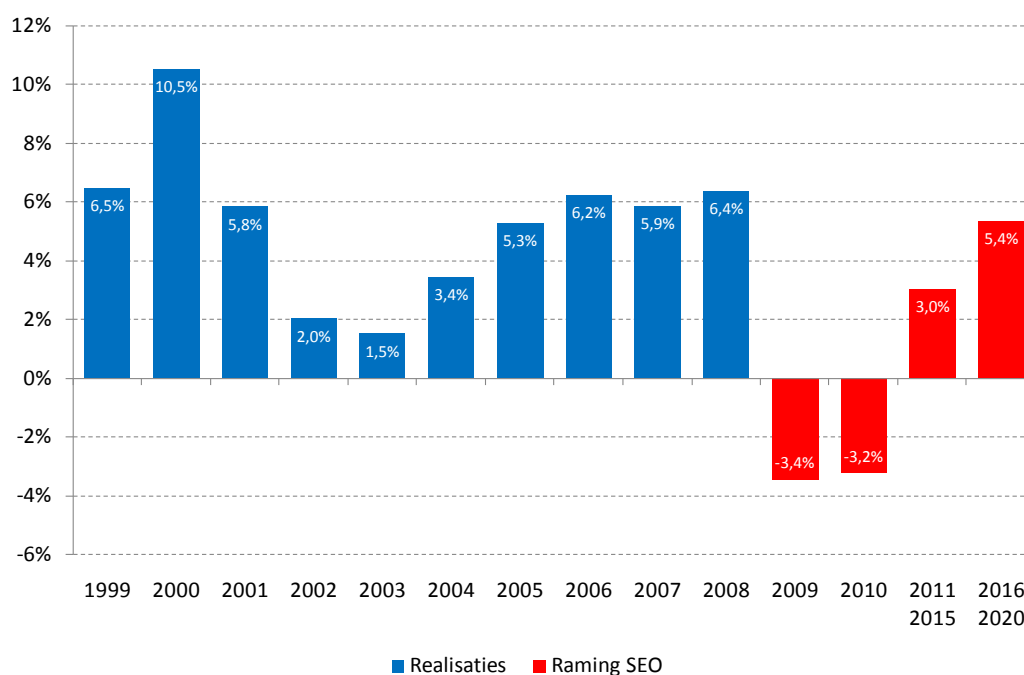
Bron: Realisaties CBS Statline, raming 2009 en 2010 CPB, raming 2011-2020 IMF (2009)

Op basis van ramingen van het BBP door het CPB en het IMF is een raming gemaakt van de productieontwikkeling in Nederland per sector. Uitsplitsing naar sectoren is belangrijk, omdat niet alle sectoren dezelfde conjunctuurgevoeligheid laten zien. Zo is de industrie veel conjunctuurgevoeliger dan bijvoorbeeld de gezondheidszorg. De relatie tussen conjuncturele ontwikkelingen en de productieomvang is gebaseerd op cijfers in de afgelopen decennia (1969-2008). Vervolgens is die nationale productie per sector ‘doorvertaald’ naar de productie per sector in de provincie Noord-Holland. De provinciale productie kan in een sector afwijken van de nationale productie als gevolg van specifieke locatiefactoren, die ook het type bedrijven dat zich in een regio vestigt beïnvloeden. De ‘doorvertaling’ naar de provincie is gebaseerd op cijfers vanaf 1995. Ten slotte is de relatie vastgesteld tussen de productieontwikkeling in een sector en het aantal banen in die sector, met gegevens vanaf 1996. Die relatie hangt onder meer af van positieve ontwikkelingen in de arbeidsproductiviteit, waardoor voor dezelfde productie steeds minder arbeid nodig is. Onder de veronderstelling dat deze relatie ook in de toekomst geldt, is de arbeidsvraagontwikkeling voor de toekomst ingeschat.

Figuur B.2 laat zien hoe de economische conjunctuur zich doorvertaald naar de totale productiewaarde in Nederland. De productiewaarde is de totale waarde van voor verkoop geproduceerde goederen en diensten, uitgedrukt in de verkoopprijs van deze goederen en diensten. De conjunctuurencyclus van Figuur B.1 zien we terug in de ontwikkeling van de productiewaarde. Als gevolg van voorraadvorming heeft de

economische conjunctuur een vertraagd effect op de productie. In tijden van laagconjunctuur worden voorraden opgebouwd die in tijden van hoogconjunctuur worden aangesproken. Om die reden groeit de productie altijd iets langer door dan het BBP en komt na economisch herstel ook weer wat later op gang dan het BBP. Als gevolg daarvan moet behalve in 2009 ook in 2010 rekening worden gehouden met een substantiële daling van de totale productiewaarde, die zich ook zal doorvertalen in de vraag naar arbeid.

Figuur B.2 Jaarlijkse groei productievolume Nederland, 1999-2020

Bron: Realisaties CBS Statline, ramingen SEO Economisch Onderzoek

Bijlage B.2 Het aanbod van arbeid

Het aanbod van arbeid omvat alle mensen die zich op de arbeidsmarkt aanbieden voor het verrichten van werk. Deze groep wordt de beroepsbevolking genoemd. Volgens het CBS behoren alleen personen tussen 15 en 65 jaar die actief zijn in of zich actief aanbieden voor een baan van 12 uur per week of meer tot de beroepsbevolking. Om een inschatting te maken van de toekomstige omvang van de beroepsbevolking, is de omvang van de bevolking tussen de 15 en 65 jaar (de potentiële beroepsbevolking) vermenigvuldigd met het aandeel van deze groep dat zich ook daadwerkelijk beschikbaar stelt op de arbeidsmarkt (de bruto arbeidsparticipatie). De ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking is gebaseerd op prognoses van het CBS (2008). Een inschatting van de ontwikkeling van de participatiegraad is gebaseerd op trendextrapolatie per bevolkingsgroep (mannen versus vrouwen, ouderen versus jongeren, etc.), waarbij die

ontwikkeling ook afhangt van de vraag naar arbeid. Daarmee hangt de arbeidsparticipatie indirect af van de productiegroei en de groei van het BBP, kortom van de economische conjunctuur. Door de ontwikkeling van de bevolkingsomvang en de arbeidsparticipatie per per bevolkingsgroep (naar geslacht, etniciteit, leeftijd en opleidingsniveau) en per regio te analyseren, kunnen belangrijke verschillen in de ontwikkeling van het totale arbeidsaanbod per regio worden geïdentificeerd.

Bijlage C Ondernemerschapsonderwijs in Noord-Holland

Ondernemerschap heeft over de gehele linie, vanaf het basisonderwijs tot aan het wetenschappelijk onderwijs, een plaats gekregen in het onderwijs. Daarbij vallen de volgende kanttekeningen op te maken:

- Ondernemerschap in het basisonderwijs loopt voornamelijk via modules van de Kamer van Koophandel die vooral gericht zijn op introductie van het idee “bedrijf/winkel”.
- Het Rijk heeft middelen vrijgemaakt voor het ondersteunen van lokale initiatieven die ondernemers(schap) en onderwijs bij elkaar brengen.¹⁴
- Ondernemerschapsonderwijs op de ROC's kent over het algemeen twee vormen. Enerzijds zijn er specifieke opleidingen “ondernemer”, waarin het bijbrengen van kennis en vaardigheden gecombineerd wordt met praktijktraining via miniondernemingen. Anderzijds zijn er mogelijkheden om bij bepaalde vakopleidingen een module te volgen waarbij algemene ondernemerschapvaardigheden worden bijgebracht.
- Op het HBO heeft ondernemerschap een plek gevonden in de minoren, die soms specifiek zijn toegespitst op een studierichting (zoals “Ondernemen in techniek”).
- Nieuw is ondernemerschapsonderwijs op de universiteit. Er zijn zelfs masters waarbij, overeenkomstig het MBO, cognitieve kennis (middels inhoudelijke vakken) gecombineerd wordt met een traject waarbij een eigen bedrijf wordt opgezet (en uiteindelijk geliquideerd).
- Spin in het web zijn landelijke initiatieven als www.jongondernemen.nl en voor Amsterdam specifiek CASE (Amsterdam Center for Entrepreneurship, een club onder leiding Mirjam van Praag). De voornaamste functie van dergelijke initiatieven is het clusteren van kennis, onderhouden van netwerken en het coördineren van ondernemerschapcompetities voor scholieren en studenten.

Deze brede en door mogelijk het hele studietraject heen lopende aandacht voor ondernemerschap past zowel bij de doelstelling ondernemerschap te prikkelen als om een ondernemende attitude onder latere werknemers te prikkelen. Tenslotte, tabel C1 geeft een overzicht van een eerste inventarisatie van het ondernemerschapsonderwijs in de provincie Noord-Holland.

¹⁴ Zie <http://www.onderwijsonderneemt.nl/middelbaar beroepsonderwijs/ondernemerschapsonderwijs>

Tabel C.1 Ondernemerschaponderwijs (gesubsidieerd onderwijs) in de Provincie Noord-Holland

Locatie	Instelling	Programma	Opmerkingen
VO			
Amsterdam	IJburg College	Het Grand Café als proeftuin	Praktijkonderwijs/ Minionderneming
Medemblik	Atlascollege locatie De Dijk	Deelgenoot zijn in ondernemend leren	Praktijkonderwijs en deelname ondernemersweek Medemblik
MBO			
Amsterdam	ROC ASA	Ondernemer Detailhandel	BOL, 3 jaar, niveau 4
Amsterdam	ROC ASA	Ondernemersacademie Amsterdam/Minor Ondernemer	BOL, 1 jaar, niveau 3/4
Amsterdam, Amstelveen, Hilversum	ROC van Amsterdam	MHBO - Ondernemer Detailhandel/Commerciële Economie (Combinatie MBO en HBO Opleiding)	BOL, 2,5 jaar, niveau 4 Daarna nog 3,5 jaar HBO
Amsterdam, Amstelveen, Hilversum	ROC van Amsterdam	Ondernemer Detailhandel	BBL/BOL, 1-3 jaar, niveau 4
Amsterdam, Hilversum	ROC van Amsterdam	Praktisch Ondernemen	Onderdeel voor in diverse vakopleidingen
Beverwijk, Haarlem, Hoofddorp	ROC Nova College	Ondernemer Detailhandel	BOL, 3-4 jaar, niveau 4
Beverwijk, Haarlem, Hoofddorp	ROC Nova College	NOVA Ondernemershuis	Loket voor afnemen competentietesten, workshops en advies
Den Helder	ROC Kop NH	Ondernemer Detailhandel	BOL, 3 jaar, niveau 4
Den Helder	ROC Kop NH	Ondernemer/Manager Detailhandel	BOL, 3 jaar, niveau 4
Haarlem	ROC Nova College	Grand Café/Restaurant	Minionderneming (maar niet alleen ondernemers, ook vakonderwijs voor bijvoorbeeld horeca personeel)
Haarlem	ROC Nova College	Horeca Ondernemer/Manager	BBL, 1 jaar, niveau 4
Heerhugowaard	ROC Horizon College	Manager/Ondernemer Horeca	BOL, 4 jaar, niveau 4
Heerhugowaard, Hoorn	ROC Horizon College	Ondernemer Detailhandel	BBL/BOL, 1-1,5 jaar, niveau 4
Heerhugowaard, Purmerend	ROC Horizon College	Bouwstenen voor ondernemerschap	Cursus, modulair
Hilversum	ROC van Amsterdam	Ondernemerscollege	Leerweg
Hoorn	Clusius College	Commercieel ondernemen	BOL, 3 jaar, niveau 4, (focus op agribusiness)
Hoorn	Clusius College	Groen Ondernemerschap	Cursus (geen opleiding)
IJmuiden	ROC Nova College	Ondernemer Binnenvaart	Schriftelijke opleiding, modulair
Schagen	ROC Kop NH	Praktijkdiploma Ondernemer MKB	Cursus, bewijs van competentie
Zaandam, Purmerend	Regio College	Ondernemer Detailhandel	BOL, 2 jaar, niveau 2
Zaandam, Purmerend	Regio College	Bouwstenen voor ondernemerschap	Cursus, modulair
HBO			
Amsterdam	ArtEZ Hogeschool voor de Kunsten	Art Business Centre	Loket dat studenten ondersteunt en voorbereidt op ZZP'er-schap als kunstenaar
Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Ondernemerschap	Minor, open voor (bijna) alle studierichtingen
Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Entrepreneurshipbedrijf	Minor, open voor (bijna) alle studierichtingen
Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Media Entrepreneurship	Minor, open voor studenten Media en Informatiemanagement en Communicatie

Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Ondernemerschap, Onderzoeken en Beleid	Minor, open voor alle studierichtingen
Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Ondernemen in Techniek	Minor, voor student uit domein Techniek of Economie en Management
Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Cultureel Ondernemen	Minor, open voor alle studierichtingen
Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Digital Entrepreneurship	Minor, voor studenten Information Engineering
Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Maatschappelijk Ondernemen	Minor, open voor alle studierichtingen
Amsterdam	Hogeschool van Amsterdam	Minor Sustainable Leadership & Entrepreneurship	Minor, open voor alle 3 ^e en 4 ^e -jaars studenten
Amsterdam	Hogeschool INHolland, HvA, UvA en VU	Summerschool ondernemerschap (via CASE, Amsterdam Center for Entrepreneurship)	Programma van een week in samenwerking met ABN Amro. Toegankelijk voor studenten uit alle opleidingsrichtingen.
WO			
Amsterdam	Universiteit van Amsterdam	Minor Entrepreneurship	Zelf samen te stellen uit keuzevakken
Amsterdam	Universiteit van Amsterdam	Cases in Entrepreneurship	Keuzevak, ook onderdeel minor of M-track
Amsterdam	Universiteit van Amsterdam	Entrepreneurship in de praktijk	Keuzevak, ook onderdeel minor of M-track
Amsterdam	Universiteit van Amsterdam	Entrepreneurship, M-track for FNWI	Masteropleiding voor beta's, focus op praktische kant ondernemen
Amsterdam	Universiteit van Amsterdam	Economics of Entrepreneurship	Keuzevak, ook onderdeel minor of M-track
Amsterdam	Universiteit van Amsterdam	International Entrepreneurship	Keuzevak, ook onderdeel minor of M-track
Amsterdam	Universiteit van Amsterdam	Cultural Entrepreneurship and Innovation	Keuzevak, ook onderdeel minor of M-track
Amsterdam	Universiteit van Amsterdam	Entrepreneurial Finance	Keuzevak, ook onderdeel minor of M-track
Amsterdam	Vrije Universiteit	Minor Ondernemerschap	Toegankelijk voor alle studenten met minstens 100ECTS
Amsterdam	Vrije Universiteit	Inleiding Ondernemerschap	Onderdeel minor
Amsterdam	Vrije Universiteit	New Venture Creation	Onderdeel minor
Amsterdam	Vrije Universiteit	Ondernemerschap in verschillende disciplines I + II	Onderdeel minor
Amsterdam	Vrije Universiteit	Ondernemende Regio's	Onderdeel minor
Amsterdam	Vrije Universiteit	Ondernemen en Netwerken	Onderdeel minor
Amsterdam	Vrije Universiteit	Master Business Administration, Specialisation Entrepreneurship	Master specialisatie
Amsterdam	Vrije Universiteit	Entrepreneurship and Innovation	Onderdeel master
Amsterdam	Vrije Universiteit	Social Dynamics in Entrepreneurship	Onderdeel master
Amsterdam	Vrije Universiteit	Small Business Development	Onderdeel master
Amsterdam	Vrije Universiteit	Innovation Trajectories and Creativity	Onderdeel master
Amsterdam	Vrije Universiteit	Entrepreneurship in Action	Onderdeel master
Amsterdam	Vrije Universiteit	Capita Selecta Entrepreneurship	Onderdeel master
Amsterdam	Vrije Universiteit	Ondernemerschap is Overal	Inleidend propedeusevak
Amsterdam	Vrije Universiteit	Management, Policy-Analysis and Entrepreneurship in Health and Life Sciences	Master
Amsterdam	Vrije Universiteit	Entrepreneurship in Health and Life Science	Onderdeel master
Amsterdam	Hogeschool INHolland HvA, UvA en VU	Summerschool ondernemerschap (via CASE, Amsterdam Center for Entrepreneurship)	Programma van een week in samenwerking met ABN Amro. Toegankelijk voor studenten uit alle opleidingsrichtingen.

Bron: Eigen deskresearch SEO Economisch Onderzoek

Bijlage D Lijst met geïnterviewden/- contactpersonen

Jan Benjamins	Technocentrum Noord-Holland
Mw. Brandenburg	Onderwijsadministratie Clusius College
Hans Brehler	Vereniging Bedrijfstak Zorg
Cor van Dam	Sectorbestuur Onderwijsarbeidsmarkt (SBO)
Hans Duivenvoorden	Programmamanager risicogebieden voortgezet onderwijs Amsterdam en Noord-Holland Zuid
Hans Geurtsen	Coördinator regio Noordwest en Flevoland Colo
Iris Goedhart	Kamer van Koophandel Amsterdam
Rico Luman	ING Economisch Bureau
José Thijssen	Projectleider Vereniging Bedrijfstak Zorg
Martin Touber	Kamer van Koophandel Amsterdam
Frist Wouda	Arbeidsmarktonderzoeker Ecabo
Pieter Kalkdijk	Kamer van Koophandel Noordwest-Holland